

GİRİŞ

1. DİL İLİŞKİSİ KAVRAMINA KISA BİR BAKIŞ

Bilindiği gibi, en eski yazılı belgeler olarak nitelendirilen Sümerce metinler, günümüzden ancak 5000-5500 yıl öncesine dayanmaktadır. İnsanın, dolayısıyla insan dilinin oluşmasının içinde bulunduğumuz zamandan 1 milyon yıl geriye götürülmesi durumunda bile, yazının 5000 yıllık tarihçesinin sözlü insan dilinin tarihine oranı 1/200 olarak ortaya çıkmaktadır. Hesap, dakika cinsinden verilince ise üç buçuk saatten fazla bir sürenin sadece son dakikası hakkında bilgiye sahip olduğumuz görülmektedir (Başkan 1989: 143). Mesele, seslerin kaydedilmesine gelince durum daha da karmaşık bir hâl almaktadır. Çünkü, konuşmayla ilgili tartışma yaratmayacak en erken dönem kanıtlar, Edison'un yüz yıl kadar önce yaptığı ses kayıtlarıdır (Corbalis 2003: 142).

Yazı ve ses kayıtları açısından tarihî veriler yakın zamanları işaret etse de insanların, dili çok daha uzun bir süredir kullandıkları; gerek fert, gerekse toplum olarak birbirleriyle iletişim içinde oldukları bir gerçektir. Canlı bir varlık olan dilin kendisinin de bu iletişim esnasında değişmesi, gelişmesi, farklılaşması ve hatta ölmesi ise elbette kaçınılmazdır.

Dil ilişkisi kavramı, genellikle, konuşucuların iletişim içindeyken birbirlerinin dillerini fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksikolojik açılarından etkilemeleri, şeklinde tanımlanmıştır.¹ Araştırmacılar, dil bilimi araştırmalarında, "dil ilişkileri" konusunu ele alırken *alıntı*, *alt katman*, *üst katman*, *yan katman*, *kod kopyalama*, *karma dil*, *girişim* vb. kelime ve terimleri sık sık kullanmışlardır.

Şüphesiz her kişi ve toplumun kendisinden farklı tarihî ve coğrafi ortamlarda yaşayan, farklı bilgilenme yollarından geçmiş kişi ve topluluklardan, akraba veya komşu kavimlerden bir şeyler öğrendiği, öğrendiği şeyleri de kendi diline taşıdığı ve

---

¹ (<http://en.wikipedia.org>), (<http://www.unc.edu>), (www.csa.com/hottopics/ebonics/gloss.php)

onların dilinden alıntılar yaptığı bir gerçektir. Bu tür alıntılarının temelinde öğrenme yatmaktadır ve bunlara *bilgi alıntıları* (cultural borrowings) adı verilmektedir. Bu tür alıntılarının yanı sıra bilgilenme ve öğrenme olmaksızın da alıntılarının yapıldığı görülmektedir. Bunlar, birden çok kavmin aynı siyasi ve coğrafi birlik içinde yaşadıkları yer ve zamanlarda görülürler. İşgal edilen veya yönetilenin temsil ettiği *alt katman dili* (substratum/lower language) ile işgal edenin veya yönetenin temsil ettiği *üst katman dili* (superstratum/upper/ dominant language) arasındaki alıntılarda ise siyasi ve iktisadi üstünlük, yönetici-yönetilen ilişkisi, özentili ve modalaşma gibi dil dışı konular öne çıkmaktadır. Bu tür alıntılara *özenti alıntıları* (prestige/intimate borrowings) denilmektedir. Alt katman dili, üst katman diline ancak bilgi alıntıları veririrken, üst katman dili, alt katman diline hem bilgi hem de özentili alıntıları verebilmektedir (Karaağaç 2005: 95, 96).

Özentili ve öğrenmeden kaynaklanan alıntılarının kaynağı iki türdür: *İç alıntılar* ve *dış alıntılar*. İç alıntılar; kişi, sosyal grup ya da şivelerden yapılan alıntılardır. Dış alıntılar ise komşu kavimlerden yapılan alıntılardır. İç alıntılar, hem yakıştırma değişmelerine yol açmakta hem de anlam alanlarının daha küçük parçalarına ad olarak anlam örgüsünün daha ince ve daha sıkı dokunmasını sağlamaktadırlar (Karaağaç 2005: 98). Dış alıntılar ise bir dilin ses ve yapı düzeninin çatlayıp kırılmasına, anlam örgüsünün dağılmasına sebep olur. Dış alıntılarının, bilhassa özentili alıntılarının fazlalığı, melez dilleri (pidgin/creolized languages) ortaya çıkarmıştır (Karaağaç 2005: 99)

Alıntılar niteliklerine göre genellikle şöyle sınıflandırılmışlardır:

1. *Ödünç Kelimeler*: Aynı dil ailesinde veya kişi, sosyal grup ve meslek dilleri arasında görülürler. Bunlar iç alıntılardır. Bu tür alıntılarda kelimelerin ses, şekil ve anlam özellikleri değişikliğe uğramaktadır. Akraba diller arasındaki alıntılar genellikle bu tür alıntılardır (Karaağaç 2005: 101).

2. *Melez Kelime* (hybrid word / loanblend): En yaygın alıntı biçimi olan bu tür alıntılar dış alıntılardır. Daha çok ses yapısı ve anlam örgüsü farklı olan diller

arasında görülür. Alınan kelime, alındığı dilin ses yapısına ve anlam örgüsüne uydurulmaktadır (Karaağaç 2005: 102).

3. *Anlam Aktarması* (Loan translation/semantic loan/calque/loanshift): Bir kelimenin anlamının morfem morfem alıcı dile aktarılması olayıdır. Bu durumda kelime, verici dilin anlam örgüsünün özelliğini taşımakta; fakat alıcı dilin ses ve yapılarıyla karşılanmaktadır. Bu tür alıntılarda, kelimenin ses ve kuruluş yapısı, alıcı dilden; anlamı ise, verici dilin anlam örgüsünden kopyalanır. Verici dilden bu şekilde harfiyen yapılan tercüme, alıntılardaki yerlileştirmenin en uç noktasını oluşturmaktadır. İng. *snowman* “kar adam” > Tür. *kar adamı*, İng. *cold war* “soğuk savaş” > Tür. *soğuk savaş*. (Karaağaç 2005: 103, 104)

Menz, 2003’teki çalışmasında bir dilin başka bir dilin etkisi altında kaldığı zaman o dilde ne kadar ve hangi yönde değişiklikler olabildiğine dair birkaç kuramın olduğunu belirtmiş ve bunları kısaca özetlemiştir (Menz 2003: 27).

Bir birey ya da bir toplumun iki ya da daha fazla dili dönüşümlü olarak kullanması durumunda dil ilişkisinin (language contact) ortaya çıktığını belirten Menz, bu ilişkiden de değişik sonuçların doğabileceğini ifade etmiştir. Bu sonuçlar ise dil bilimciler tarafından genellikle şöyle sınıflandırılmıştır (Menz 2003: 27):

1. Her iki dil de değişmez. Fakat konuşmada karışık kullanılırlar. Buna *dönüşümlü kod kullanımı* (code-switching) adı verilir.

Dönüşümlü kod kullanımının üç türü bulunmaktadır.

a. *Simgesel Dönüşümlü Kod Kullanımı*: Söylem bir dilde oluşur ve konuşan cümlenin sonuna ara sıra diğer dilden ünlemler, kısa sorular vb. unsurlar ekler. Bu ekleme konuşanın öbür dili bilmesinin simgesidir.

b. *Cümleden Cümleye Dönüşümlü Kod Kullanımı* (*Extraclausal code-switching*): Konuşanın cümlesini bitirip diğer cümlesini öbür dille oluşturmasıdır.

c. *Cümle İçi Dönüştümlü Kod Kullanımı / Kod Karıştırma (Intraclausal code-switching / code-mixing)*: (Menz 2003: 28).

2. Bir dilin diğer dilin etkisi altında gelişmesi. Prestiji yüksek dil, bu durumda etkileyen dildir. Buna *girişim* (interferenz) denir.

Johanson, alternatif bir model teklif etmiş; *alıntı, dönüştümlü kod kullanımı* ve *girişim* yerine *kopyalama* terimini önermiştir. Bunun sebebi, bir dilden bir kelime alındığında, onun artık kaynak dile değil alındığı dile ait olmasıdır.

İki türlü kopya mevcuttur. Bunlardan ilki *genel kopya* (global copy), diğeri ise *seçilmiş kopya* (selective kopya)dır.

Genel kopyalama, bir ögenin alıcı dilde bütün yapısal niteliklerle kalıp olarak kullanılmasıdır. Alıcı dilde kullanılabilmesi için bu öğelerin uyarlanması gerekir ve bu öğeler sadece alındığı dildeki eşdeğeri yerine kullanılırlar.

Seçilmiş kopya ise bir ögenin sadece bir ya da birkaç yapısal niteliğinin kopyalanması olayıdır. Bunlar fonetik, morfofonemik, semantik ya da sentaktik nitelikler olabilir (Menz 2003: 28-30).

3. Zamanla bir dilin (genelde etkilenenin) kullanımından vazgeçilmesi. Bu olaya *dil yitimi* (language loss) adı verilir.

4. Her iki dilin de aynı anda kullanılması. Buna *iki dillilik* (diglossia) denmektedir (Menz 2003: 28).

Johanson, dil ilişkilerinde sosyal etkenlerin, etkinin yön, tür, kapsam ve yoğunluk oranını önemli ölçüde etkilemiş olduğundan bahseder. Johanson'a göre ilişki bölgesinde yerleşik olmak kadar politik, ekonomik, kültürel ve sayısal üstünlük de sosyal açıdan baskınlık faktörleridir (Johanson 2002: 5).

Johanson, *ödünçleme* ve *transfer* gibi terimlerin yanlış anlaşılabilceğine değinerek yukarıda Menz tarafından da belirtildiği gibi *kopyalama* terimini önermiştir. Meseleye *ödünçleme* terimi açısından bakarsak Johanson'a göre dil ilişkilerinde hiçbir şey gerçekten ödünç alınamaz (Johanson 2002: 8).

Kod kopyalama modeli, dil etkileşmesinde, sosyal olarak üstün durumdaki dilin, yani baskın kodun öğelerinin, zayıf koda kopyalanması esasına dayanmaktadır. Buna göre, burada kopyalanan unsurların, 'verici dil'e ait unsurların 'alıcı dil'e eklenmesinden çok, alıcı sisteminde benzerlerinin ortaya çıkmasına örnek oluşturması söz konusudur. Bu sebeple burada ödünçlemeden söz edilemez. Kopyalanan unsurlar, alıcı dilin sistemine uymak için belli süreçlerden geçerler. Uyarlama süreci, verici dilde mevcut olmakla birlikte alıcı dilde gereksiz olan ses, biçim, söz dizimi gibi dil bilgisel özelliklerin atılması, buna karşılık alıcı dilde gerekli eklemelerin yapılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Neticede kopya, alındığı dilde kullanılabilir hâle getirilmiş olur. Ortaya çıkan son biçim, asıla yakın benzerlikten önemli değişmelere ve şekil değiştirmeye kadar uzanabilir. Böylece kopyalar, baskın bir dile ait olarak görülmekten de çıkarlar. Kopya, verici dilin sistemine değil, alıcı dilin sistemine ait olduğu için kopya ile orijinal arasında ufak tefek farkların her zaman olabileceği kabul edilebilir (Demir 2003: 3).

Johanson birkaç değişik kopyadan bahsetmiştir. Bunlardan birincisi *genel kopyalar*'dır. Burada bir dile ait bir unsur blok hâlinde bütün yönleriyle başka bir dile kopyalama söz konusudur. Genel kopyalarda malzeme yapısı kopyalanan orijinal, morfemik açıdan basit ya da karmaşık olabilmektedir. Bununla birlikte bir ya da birden fazla kelimeyi kapsayabilmektedir (Johanson 2002: 11). Seçilmiş kopyalarda ise B bloklarının sadece belli yapı özellikleri alınmakta ve A birliklerine kopyalanmaktadır² (Johanson 2002: 13). *Yıldız* kelimesi, Türkçe olmakla birlikte kelimenin İngilizcenin etkisiyle yeni bir anlam (star) kazanması buna bir örnektir (Johanson 2002: 14). Moğolcada el ve kol yerine *gar* kullanılması gibi Türkçede el ve kol yerine *el*'in kullanılması (Johanson 2002: 15). Karışık kopyalar en azından

² A designates the socially dominated language acting as the basic code. B the socially dominant language from whose code elements are copied.

bir genel kopya içeren birleşme kopyalarından oluşmuştur. Ör.1. Özb. *yarimavtomat* < Rus. *poluavtomat* . Ör. 2. “Anladım ki gelmez.” cümlesi “*I realized that she wouldn't come.*” cümlesinden kopyalanmıştır. Burada hem cümle yapısının hem de *ki* anlamındaki *that*'in aynen kopyalandığı görülmektedir (Johanson 2002: 18, 19).

Karma dil konusuna gelince; Berke Vardar, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde “Karma Dil” maddesinde şunları söylemiştir: “Çeşitli dillerin karışımından oluşan dil. Karma diller yeterince gelişmemiş bir aşamada bulunan çeşitli toplulukların, ülkelerine gelen gelişmiş topluluklardan bireylerle daha kolay ilişki kurabilmek, alışveriş yapabilmek vb. nedenlerle onların dillerinden büyük ölçüde öğe almaları sonucu oluşmuştur: Akdeniz yöresinde rastlanan Fransızca ve Provanşça, İspanyolca ve Katalanca, İtalyanca ve Arapça karışımı Sabir (İspanyolca *saver* “bilmek”ten) dilleri tecimle ilgili yaratılmış, sınırlı bir alana özgü, kısıtlı birleşim kuralları olan anlaşma araçlarıdır. Anadili olarak kullanılmazlar. Sabir terimi, başka yörelerde rastlanan benzer anlaşma yöntemleri için de geçerlidir. Piçin (İngilizce *pidgin*) ise İngilizce'yle Uzak Doğu dilleri (özellikle Çince) arasındaki ilişkilerin ürünüdür ve Sabir'den çok daha gelişmiş bir yapıyla sözlük içerir. Kreoller çeşitli toplumsal ve tarihsel nedenlerle anadili düzeyine yükselmiş karma dillerdir. Haiti'de, Martinique'te, Guadeloupe'ta Fransız Kreolleri, Jamaika'da İngiliz Kreolü konuşulur. Portekiz, Hollanda Kreolleri de vardır.” (Vardar 2002: 128, 129).

Bu açıklamalarda yer alan *Kreol* terimi üzerinde özellikle durmakta fayda vardır. Çünkü bu kelime, Türk-Moğol dil ilişkilerinde kullanılan bir terim olmuştur. Türk-Moğol dil ilişkilerinde kreol terimini ilk, belki de tek kullanan Ahmet B. Ercilasun'dur. Ercilasun, Vardar'dan farklı olarak karma dil terimini sadece kreoller için kullanmış, Pidgin için “melez” terimini tercih etmiştir. Ana Türkçenin, hatta ilk Türkçenin yeniden kurulmasında Moğolca ve Tunguzcaya özel bir önem verilmesi gerektiğine değinen Ercilasun, bu iki dili “creole” olarak nitelemiş ve kelimeyi Türkçeye “karma dil” olarak çevirmeyi uygun bulmuştur. Ona göre, “creole” kavramı, “pidgeon” (melez) kavramından farklıdır. “Pidgeon” yakın zamanlarda melezleşen, melezliği ve melez unsurları hemen fark edilen diller iken; karma

(creole) diller ise çok eski dönemlerde melezleşmiş ve uzun zamandan beri bir topluluğun ana dili hâline gelmiş dillerdir. Bir topluluğun ilk ana diliyle, onunla karışan ikinci bir dilin çoğunlukla karma dili oluşturduğunu söyleyen Ercilasun, ortaya çıkan karma dilin artık ne birinci, ne de ikinci dil olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu dil, yeni bir dildir ve bu yeni dil artık o toplumun ana dili olmuştur. Moğolca ile Tunguzcayı da bu şekilde oluşmuş karma diller olarak nitelendiren Ercilasun'a göre bu toplulukların ilk ana dilleri, Türkçenin r koluyla karışmış ve Moğolca ile Tunguzca oluşmuştur. İlk ana dil, bu dillerin alt katmanını (substratum), r Türkçesi ise üst katmanını (superstratum) oluşturmuştur.³ Ercilasun bu noktadan hareketle Moğolca ile Tunguzcanın üst katmanlarının Türkçe ile akraba olduklarını belirtmiştir (Ercilasun 2007ç: 391, 392).

Kreol'ün ne olduğu hususunda araştırmacılar çeşitli açıklamalar yapmışlardır. Buna göre kreol, Batı Hindistan'da doğmuş Avrupalı anlamına gelen İngilizce *creole* kelimesinden gelmektedir (Toklu 2003: 144). Kreol terimiyle belirtilen diller, Afrika'dan Yeni Dünya'ya ve Hint Okyanusu adalarına getirilmiş kölelerin soyundan gelen kimselerce konuşulmaktadır (Martinet 1998: 181). Bu diller, önceleri pidgin dili niteliğinde olan, ancak sonradan gelişerek standartlaşan ve belirli bir işlevi gerçekleştiren ana dillerdir (Toklu 2003: 144). Afrika dışına sürgün edilmiş siyah esirler yavaş yavaş gündelik iletişim için efendileri tarafından kullanılan,

---

³ Alt katman ve üst katman terimleri Vardar ve Hengirmen tarafından şöyle açıklanmıştır: **Altkatman (substratum):** “Çeşitli nedenlerle, bir bölgede bir başka dilin yerini aldığı, buna karşılık yeni dilde de izleri görülen dil. Altkatmanın dil olarak ortadan kalkmasına göç, sömürgeleme gibi tarihsel-toplumsal olgular yol açar. Örneğin Keltçe, Fransızca'nın altkatmanıdır.” (Vardar 2002: 17). **Altkatman dili:** “Bir bölgede daha önce konuşulan ama bugün için unutulmuş veya konuşulmayan dil...Altkatman dilleri artık konuşulmasa da, yörede konuşulan dile çoğu zaman etki etmiştir.” (Hengirmen 1999: 25).

Üstkatman (superstratum): “ Bir dilin alanı içinde bir süre etkili olduktan sonra, o dilin yerini alamadan, yalnızca birtakım aktarma olaylarına yol açtıktan sonra silinip giden dil. Örneğin Germen dillerinden Frankça, Galya'daki Roman dilini üstkatman olarak etkilemiştir.” (Vardar 2002: 211). **Üstkatman dili:** “Bir bölgede konuşulan dil üzerinde belirli bir süre etkili olan ama sonra o bölgede geçerli olmayan dil.” (Hengirmen 1999: 397).

basitleştirilmiş Avrupa dillerinin lehine, kendi dillerini terk etmişlerdir. Bu topluluklar morfolojik ve söz dizimsel çerçevesini kendi ana dillerinden, kelimeleri egemen Avrupa dilinden alarak yeni diller yaratmışlardır. Bugün bu Kreoller Antil, Louisiane, Guyane, Réunion, Hint Okyanusu adalarında sekiz milyon insanın konuştuğu gerçek ve yaşayan diller olmuşlardır (Z.Kıran-A.Kıran 2002: 265).

Kreol dilleri, eş zamanlılık açısından bambaşka bir özellik taşırlar: Çünkü bu dilleri başka her dil dışında ve yaşamın tüm koşullarında yoğun konuşucu toplulukları kullanmaktadır. Söz konusu dillerin önce bütünleyici diller olarak Pidgin ya da Yerli Fransızcası biçiminde ortaya çıktığı ve sonunda, Antiller gibi, tüccarların çeşitli yerlerden, onun için de çok değişik diller konuşan köleler getirdiği bölgelerde, kullanıldıkları tüm durumlarda Afrika dillerinin yerini aldıkları varsayılabilir. (Martinet 1998: 188). Pidgin dilinde görülen işlevsel ve dil bilgisel sınırlamalar, basitleştirmeler ve daraltmalar kreollerde ortadan kalkmıştır. Bu diller, beyaz sömürgeciler tarafından köleleştirilerek kendilerine bağımlı duruma getirilmiş yerli halkın yaşadığı bölgelerde ortaya çıkmıştır ve toplumsal uyum baskısı karşısında bu halklar eski ana dillerini yitirerek kreol diller konuşur duruma gelmişlerdir. Zaman içinde, kreol dillerinin dil bilgilerinde ve söz varlıklarında oldukça büyük değişiklikler olmuştur ve bu diller, kaynakları olan dillerden uzaklaşmışlardır (Toklu 2003: 144).

Pierre Achard da çalışmasında, karma dillerin Sabir ve Pidgin'den daha ileri bir düzeyini temsil eden Kreollerin oluşum süreçlerini şöyle izah etmektedir (Buran 2006: 24, 25'ten naklen Achard 1993: 45, 46):

“1. Aşama: Yabancı dille konuşan bir A grubu, bir B durumunda, kendi diliyle iletişim kurmayı dener. Bu değişimler düzenliyse, işlevselliği aza indirgenmiş bir dil ortaya çıkar. Söz dağarı fakir, biçimbilgisi ve sözdizimi basit olan bu dile “Pidgin” veya “Sabir” adı verilir.

2. Aşama: A ve B arasındaki ilişkiler yoğunlaşırsa Pidgin karmaşılaşır. Eğer A, birbirlerinden belki de uzak olan B1, B2, vb. gruplarla aynı biçimleri kullanırsa

Pidgin iletişim dili hâline gelir. Bu aşamadaki mantık, bu tür değişkene bir görünürlük kazandırır. Bu görünürlü 1. aşamada yoktur.

3. Aşama: Bir A değişkeni, bir B durumunda, C alt kümesinin “anadili” durumuna geçer. İşlevler bütünü oluşmasa da (çok dillilik savına göre) artık C olarak adlandırılabilir A değişkeni bir “kreol” olacaktır. (Bu durumda 3. aşama bir dekreolleşme ya da doğuş aşaması olarak adlandırılabilir).

4. Aşama: Dil bütünlüğü içinde C, bir değişken olarak ele alınabilir. (A ile çift dillilik açısından ilişkisinin sürdürse bile). Bu durumda C karmaşıklaşır ve Kreol konumundan çıkar.

Toplumsal olarak 2. aşamadaki bir değişken Pidgin, 4. aşamadaki bir değişken de Kreol adını alır. Bilimsel sınıflandırmalar ve toplumsal sınıflandırmalar arasında bir sapma vardır.”

Dildeki ortaklık arayışları genellikle üç şekilde incelenmiştir. Bunlar; 1. Genetik veya jenealojik, 2. Alansal (areal), 3. Tipolojik (morfolojik) yöntemler olarak sıralanabilmektedirler (Mahmut 1999: 689). Türkler, bilindiği gibi tarihin en kadim milletlerinden biridir. Bu millet, yüz yıllar boyunca farklı ve geniş coğrafyalarda çeşitli devlet ve topluluklarla komşu olmuş; Türk dili de bu süreçte, elbette hem komşu dilleri etkilemiş, hem de komşu dillerden etkilenmiştir. Çince, Arapça, Farsça ve Moğolca gibi diller bu dillerin başında gelmektedir. Bütün bu dillerle Türkçenin ilişkisi çeşitli kereler ele alınmıştır. Türkçenin diğer dillerle olan benzerliklerinin yukarıda sıralanan maddelerden hangisiyle açıklanabileceği ise Türkologları asıl meşgul eden konu olmuştur.

2. TÜRK DİLİNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkçenin en uzak geçmişi araştırılırken Türklerin ana yurdunun neresi olabileceği sorusu üzerinde sıklıkla durulmuştur. Türklerin ana yurdu ile ilgili 19. yüzyıldan itibaren pek çok görüş ileri sürüldüğünü belirten Ercilasun, görüşlerin çeşitlilik gösterdiğini, bununla birlikte Altay Dağları ile Sayan Dağları çevresinin, Türklerin ana yurdu olarak en çok düşünülen bölgeler olduğunu ifade etmiştir (Ercilasun 2007a: 43)⁴. Ercilasun kendisi de, bir başka çalışmasında, Türklerin atalarının M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı dağları arasında yaşadıklarını belirtmiş; Hazar denizinin kuzey doğusundan başlayıp Aral ve Balkaş göllerini de içine alarak Tanrı, Altay ve Sayan dağlarına dek uzanan bu coğrafyanın Asya'nın orta bölgesi olduğunu söylemiştir. Bu ana yurdun doğusunda Moğol, Tunguz ve Korelilerin ataları; batısında, kuzey bölgelerinde Fin ve Macarların ataları, güney bölgelerinde ise Ari kavimler yer almışlardır (Ercilasun 2004: 33).

Bugün çok geniş bir coğrafyada konuşulmakta olan Türk dilinin en eski izlerine Sümer kaynaklarında rastlanmaktadır. Türkçenin ilk verileri olan bu izler, M.Ö. 3000-2000 yılları arasına, yani günümüzden 4000-5000 yıl öncelere dayanmaktadır (Ercilasun 1999: 355). Türkçeyle Sümerce arasındaki ortaklıklar üzerinde duran Tuna, iki dil arasında 168 ortak kelime tespit etmiş ve Türklerin en az M.Ö. 3500'lerde Türkiye'nin doğu bölgesinde bulunduğunu ileri sürmüştür (Tuna 1994: 289).

Türk olup olmadıkları batı dünyasında tartışma konusu olan, bununla birlikte Türk tarihçileri tarafından Türklüklerinden şüphe edilmeyen (Ercilasun 2004: 55) Hunların dilinin de Türkçe ile bağlantısı merak konusu olmuştur. Hunları anlatan Hyung-nu kelimesine Çin kaynaklarında ilk olarak M.Ö. 318 yılında rastlanmaktadır (Ercilasun 2004: 52). Gabain, Hunların Türk-Moğol karışımı olduğunu düşünürken

---

⁴ Hasan Eren de “*Türklerin Ana Yurdu Sorunu*” başlıklı yazısında aynı konuya temas etmiş, yapılan çalışmaları değerlendirmiştir (Eren 2001: 665-687).

Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, B. Ögel gibi tarihçiler ise Hunların Türklüklerinden şüphe etmemişlerdir (Ercilasun 2004: 55). Golden de Hunların biraz Avrupaî karışımı olan Moğolsu nüfustan neşet ettiklerini düşünmüştür (Golden 2002: 46). Avrupa Hunlarının da Asya Hunlarıyla ilgilerinin olduğu hususunda araştırmacıların çoğu görüş bildirmişlerdir (Ercilasun 2004: 75).

Çin kaynaklarında, Türklerin Hunların torunları olduğu kaydedildiğine değinen Tekin ve Ölmez, Hunların “eskicil bir Türk dili” (Ana Türkçe, hatta İlk Türkçe) konuştuklarını düşünmüşlerdir (Tekin-Ölmez 1999: 12). Kaydarov-Orazov’a göre ise Eski Hun halkının hangi dilde konuştuğu hâlâ çözülememiş, tartışmalı bir meseledir (Kaydarov-Orazov 1999: 69).

Hirth tarafından, Hunların tören kılıcı anlamına gelen ve Çin kaynaklarında geçen *king-lo*’nun yazıya geçmiş en eski Türkçe kelime olduğu ileri sürülmüştür. Hirth, kelimenin M.Ö. 1022 yılında meydana gelen bir olay sebebiyle yazıya geçtiğini saptamıştır (Tekin-Ölmez 1999: 12). M.S. 4. yüzyıl başlarından kalan ve Çince kaynakta anlamı da verilen *Süke tılıkang / Bukuk-gu tutang* “(Düşman) ordusuna karşı çıkın, Bukuk’u (lideri) tutsak alın!” şeklindeki beyit de ilk Türkçe metinlerdendir. Beyitte geçen ET *taşiking* kelimesine eşit olan **tılıkang*, Ramstedt tarafından Huncanın bir ş dili değil bir *l* dili olduğunun delili şeklinde değerlendirilmiştir (Tekin-Ölmez 1999: 12, 13).

Ercilasun bu ibarenin Türkler ve Türk dili için önemini şöyle izah etmiştir:

“1. Çinceleşmiş bir söylenişle de kaydedilmiş olsa, bu iki cümle Türkçe olarak tespit edilmiş bulunan en eski (M.S. 329) cümlelerdir; üstelik kelimelerin anlamları da Çince olarak verilmiştir.

2. Hükümdar Şi-lo’nun Hyung-nu’ların Ho boyundan olduğu ve cümlelerin de Ho dilinde söylendiği Çin kaynağında açıkça ifade edilmiştir. Dört kelimelik iki cümle Türkçe olarak okunup açıklanabildiğine göre Hyung-nu’ların Türklüğünden de şüphe etmeye gerek yoktur.

3. Hükümdar Şi-lo, büyük Hun hanedanı 216’da yıkıldıktan sonra Kuzey Çin’de kurulan küçük ve kısa ömürlü Hun devletlerinden biri olan 2. Cao devletinin

hükümdardır. Şi-lo, doğu Hunlarından idi. Demek ki büyük Hun hanedanından sonraki küçük Hun devletlerinde de Hun Türkçesi kullanılmaya hiç olmazsa bir süre devam etmiştir.

4. Bütün Hunların olmasa bile en azından Doğu Hunlarının Türkçesi bir l-r Türkçesi idi. Ş yerine l, z yerine r kullanılması daha sonraki Bulgar ve Çuvaş Türklerinin özelliğidir. Moğolca da bir l-r dilidir. Bulgar ve Çuvaş dışındaki bütün Türklerin dili ş-z Türkçesidir” (Ercilasun 2004: 61,62).

Hun çağından kalan bu malzemelerden sonra Moğolistan’da bulunmuş olan 6 satırlık Çoyr yazıtı (687-692 yılları arası), Türkçenin tarihi bilinen en eski metnidir. Köktürklerden kalan Türkçe anıtlar, 682’de kurulan İkinci Köktürk dönemine aittir. Birinci döneme ait elimize ulaşmış herhangi bir Türkçe metin bulunmamaktadır. İstemi Kağan’ın 567’de İstanbul’a yolladığı elçilik heyetiyle birlikte bir de mektup gönderdiği Bizans kaynaklarında kaydedilmiştir. Ercilasun, bunu Köktürklerin daha ilk hükümdarları zamanında Türkçeyi bir yazı dili olarak kullandıkları şeklinde yorumlamıştır (Ercilasun 2004: 128, 129).

Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan bengu taş ve yazıtlar şunlardır (Ercilasun 2004: 130-136):

1. Çoyr (687-692)⁵
2. Hoytu Tamir (717-720)
3. Ongin (Işbara Tamgan Tarkan) (719-720)
4. İhe-Huşotu (Köl İç Çor) (723-725)
5. İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan) (724)
6. Bayın Çokto (Tonyukuk) (725-726)
7. Birinci Orhun (Köl Tigin) (732)
8. İkinci Orhun (Bilge Kağan) (735)
9. İhe Nûr (730)
10. Hangiday

⁵ Golden’e göre yazıtın tarihi 688-691 olmalıdır (Golden 2002: 124).

7-10. yüzyıllar arasında Türkçe, Macaristan'dan Güney Sibiryaya ve Moğolistan içlerine kadar uzanan sahada Göktürk harfleriyle yazılan bir yazılı dil olarak kullanılmıştır (Ercilasun 1999: 356).⁶ Yazıtlar, Moğolistan'dan sonra en yaygın olarak Güney Sibiryada Yenisey ve kollarının suladığı alanlarda bulunmaktadır. Bu bölgedeki Köktürk harfli metinler bilim dünyasında ilk tanınan metinler olmuşlar ve Yenisey Yazıtları olarak anılmışlardır (Ercilasun 2004: 137). Bu yazıtlar çoğunlukla Kırgızlara ait olmakla birlikte bazıları da Türkişler ve Oğuzlara aittir. Araştırmacılar Yenisey Yazıtlarının sayısını 40 ila 185 arasında vermişlerdir (Ercilasun 2005: 140, 141). Barutçu, Asya'da Runik harfli yazıtların beş ana bölgede toplandığını belirtmiştir. Bunlar Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Moğolistan, Güneydoğu Sibiryaya ve Kuzeydoğu Sibiryadır. Yazar, Moğolistan'da bulunan yazıtları 45 madde altında sıralamıştır (Barutçu 2002: 486-489).

Aksan, çeşitli kereler, yazıtların dilinin kullanıldıkları dönemden çok eskiye, belki 1000-2000 yıl öncesine uzanan bir yazı dilinin habercisi olduğunu belirtmiştir. Aksan, bunun için “eşanlamlılık, ileri öğeler ve çokanlamlılık” gibi hususları delil olarak göstermiştir (Aksan 1994: 323). Gerçekten de boyutları belli olan taşlara bir dilin bütün unsurlarının ya da bütün söz varlığının yansıdığını düşünmek yanlış olacaktır. Keskin ve yalın bir üslupla yazılan metinlerdeki dilin anıtlar dikilmeden kısa bir süre önce oluşması, elbette imkânsızdır.

Köktürklerden sonra gelen Uygurlar, 9. yüzyıldan itibaren Tarım havzasında ve Gansu bölgesinde Göktürk, Uygur, Soğdak ve Brahmi alfabeleriyle eserler meydana getirmişlerdir (Ercilasun 1999: 357). Elimizdeki kâğıda yazılı metinlerin en erken tarihli işte bu 9. yüzyıla, Uygurlara, ait metinlerdir (Barutçu 2002: 482). Moğolistan'da bulunan anıtlardan bazıları da Uygurlara aittir. Onlar bu anıtlara *belgü* ve *bitig* adını vermişlerdir. Uygur bitigleri şunlardır:

⁶ Türkçe, belgelerle izlenebildiği kadarıyla, tarihte başlıca 12 alfabe ile yazılmıştır. Bunlar; Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav alfabeleridir (Tekin 2004c: 98). Bunlardan, üçü hariç (Grek, Ermeni, İbrani), Arat da söz etmiştir (Arat 1987c: 676, 679). Aynı konuya Róna-Tas da temas etmiştir (Róna-Tas 1998b: 126-137).

1. Taryat
2. Tes
3. Şine-Usu
4. Somon-Servey
5. Suci
6. Karabalğasun bitigleri
7. Ar Hanin
8. Gürbelcin
9. Somon-Tes
10. Mutrın Temdeg (Ercilasun 2004: 137).

Budist Türk çevresinden bugün için elimizde hem dinî, hem de din dışı zengin bir edebiyatın bulunduğunu söyleyen Barutçu, yazmaların çoğunun Soğd yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte doğrudan Soğd yazısıyla yazılan birkaç parça ile Brahmi ve Tibet yazısı ile yazılmış az sayıda yazma da mevcuttur (Barutçu 2002: 490).

Türk Budist edebiyatının büyük çoğunluğunu Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Sogdcadan yapılmış çeviriler teşkil etmektedir. Az sayıda telif eser de mevcuttur. Çeviri eserlerin büyük bir kısmı Çince'den çevrilen eserlerdir. Tibetçeden çevrilen 16, Sanskritçeden çevrilen 9 eser bulunmaktadır. 3 eserin de Toharcadan çevrildiği sanılmaktadır. Çevirinin hangi dilden yapıldığının bilinmediği eserler de mevcuttur (Barutçu 2002: 490).

Barutçu, eldeki Budist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde Köktürk kağanlığının ilk döneminde bilinen misyon faaliyetleri bir yana bırakılırsa üç safhadan söz edilebileceğini belirtmiştir:

1. En erken safha 10. yüzyılın son onlu yılları ile 11. yüzyılın ilk onlu yılları (Moriyasu'ya göre).
2. 11. yüzyıldan 13. yüzyıl başına kadar süren çeviri faaliyetleri (Bu dönem çevirilerinin hemen hepsi Çince'dir).

3. 13-14. yüzyıllarda, Yüan sülalesi döneminde yapılan çeviriler (Barutçu 2002: 490, 491).

11. yüzyılda Kâşgar ve Balasagun civarında ortaya çıkan yeni bir Türk kültür çevresi Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lûgati't-Türk gibi eserleri meydana getirmiştir. Kâşgarlı Mahmud 1070'lerde Uygur yazısının kullanıldığını kaydetmiştir. Bir önceki yüzyılda Müslüman olan Türkler arasında Arap yazısının henüz kullanılmaya başlanılmadığı görülmektedir (Ercilasun 1999: 357).

13. yüzyılda Türk yazı dili Harezmi bölgesinde merkezîleşmiştir. 13. ve 14. yüzyıllarda Türk yazı dili bu ana sahadan başka Yukarı İdil sahasında, Mısır'da (Kısmen Suriye'de) ve Anadolu ile Azerbaycan sahasında kullanılmaktaydı (Ercilasun 1999: 357). Anadolu ve Azerbaycan'da bu yüzyılda Oğuz ağzına dayalı yeni bir yazı dili oluşmuştur. İdil Bulgarcası, 14. asırdan sonra yerini Kıpçakçaya bırakmıştır. Mısır ve Suriye'de ise 15. yüzyıldan sonra Kıpçak Türkçesi kullanılmaz olmuştur. Kuzey ve Doğu Türklerinde Harezmi Türkçesinin devamı niteliğindeki Çağatay Türkçesi, tek ve ortak yazı dili olarak 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar sürmüştür. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise İliminski ve Ostroumov'un çabalarıyla her Türk boyunun konuşma dilinin ayrı bir yazı dili hâline getirilmesi görüşü hayata geçirilmeye başlanır. Bu süreç 1930'lara kadar devam etmiştir. Bu çalışmaların neticesinde bugün yirmi farklı Türk yazı dili ortaya çıkmış durumdadır (Ercilasun 1999: 358-360).

Öte yandan, Tuna Bulgarcasına (5-10. yüzyıllar) ve Volga Bulgarcasına (13-14. yüzyıllar)⁷ ait dil malzemeleri de Türkçenin başka bir coğrafyada gelişen kollarının ürünleri olmuşlardır.

Son yapılan çalışmalardan birkaçında araştırmacılardan bazıları Türk dilinin tarihî ve yaşayan lehçelerini şu şekilde sınıflandırmışlardır:

⁷ Bulgarcanın her iki kolu da ülkemizde Talat Tekin tarafından çalışılmıştır (Tekin 1987 ve Tekin 1988).

Róna-Tas, Türk dilinin tarihî devirlerini şu şekilde göstermiştir (Róna-Tas 1991:30):

Altay dönemi (Altaic) MÖ. 4000-3000

Ana Türkçe (Ancient Turkic)

Erken Ana Türkçe (Early Ancient Turkic) MÖ 3000-500

Geç Ana Türkçe (Late Ancient Turkic) MÖ 500-MS 400

Eski Türkçe (Old Turkic)

Erken Eski Türkçe (Early Old Turkic) 400-550

Geç Eski Türkçe I (Late Old Turkic I) 550-700

Geç Eski Türkçe II (Late Old Turkic II) 700-1000

Geç Eski Türkçe III (Late Old Turkic III) 1000-1200

Orta Türkçe (Middle Turkic) 1200-

Tekin ve Ölmez, Türk dilinin tarihî dönemlerini şu şekilde sıralamışlardır (Tekin-Ölmez 1999: 14, 15):

1. İlk Türkçe (Başlangıçtan Milat sıralarına kadar): Çuvaşça da dahil olmak üzere bütün Türk dillerinin atasıdır. En tipik özelliği ön damaksıl *r ve *l fonemlerini korumuş olmasıdır.

2. Ana Bulgarca ve Ana Türkçe dönemleri (1.-6. yüzyıllar arası)

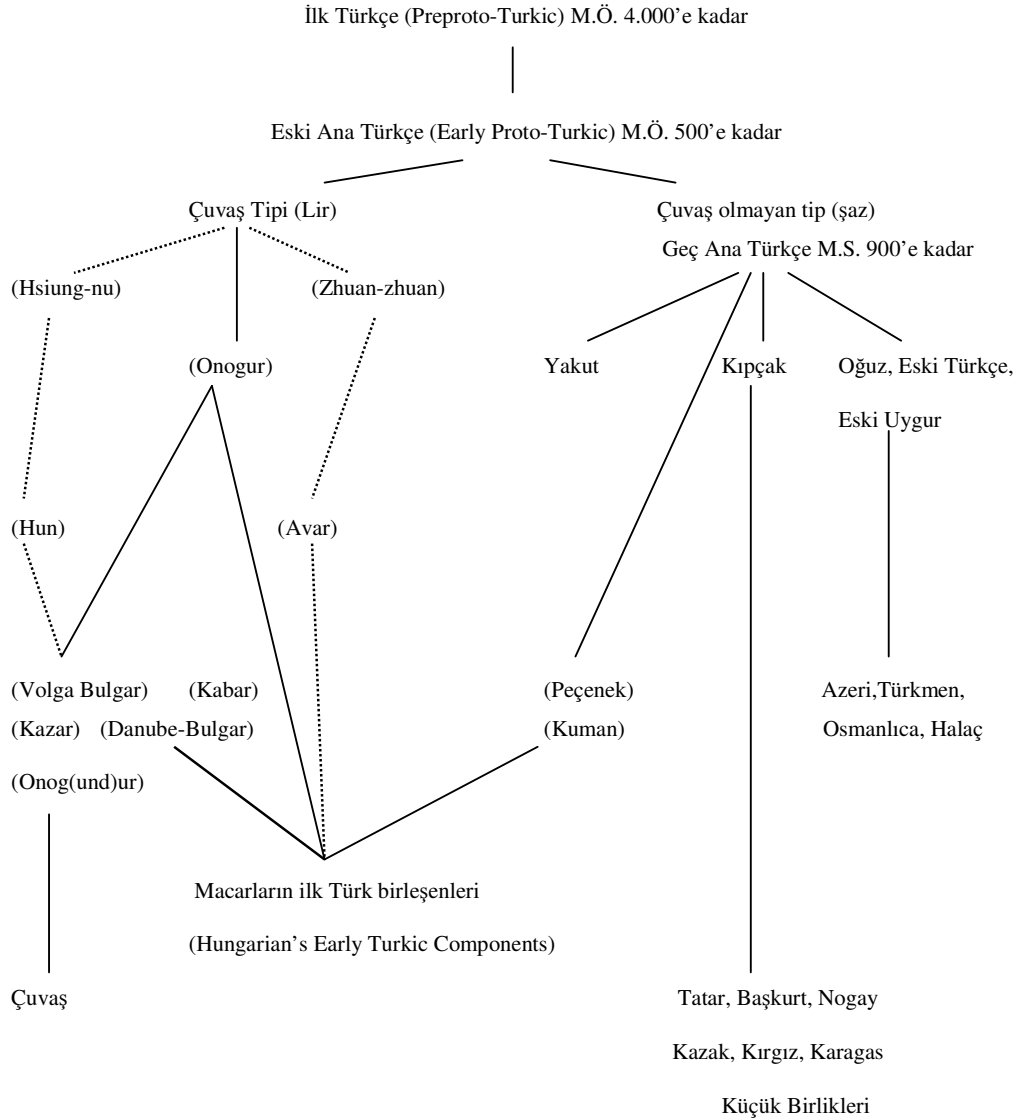
3. Eki Türkçe ve Eski Bulgarca dönemleri (6.-11. yüzyıllar arası)

4. Orta Türkçe ve Orta Bulgarca dönemleri (11.-16. yüzyıllar arası)

5. Yeni Türkçe ve Çuvaşça dönemi (16. yüzyıldan bugüne kadarki dönem)

Bu konuda Décsy'nin tablosu ise şöyledir (Décsy 1998: 21):

Tarihî dönemlerde olduğu gibi Türkçenin çağdaş lehçeleri için de pek çok tasnif çalışması yapılmıştır. Adlung, J. Ch (1806), Klapproth (1823), Balbi, A. (1826), Palmblad, W. (1827), Hammer, J. (1836), Berezin, İ. N. (1849), Radloff, W. (1883), Vambery, H. (1885), Katanov, N. F. (1894), Aristov, N. A. (1896), Korş, F. E. (1910), Ramstedt (1917, 1938), Németh, J. (1917), Samoyloviç, A. (1922), Bogoroditskiy, V. A. (1934), Ligeti, I. (1941), Räsänen, M. (1949), Baskakov, N. A. (1952), tarafından yapılan tasnifler bu konudaki ilk çalışmalardır (Arat 1987a: 73-135). Arat'ın kendi tasnifi ise 1953 tarihlidir. Sonraki yıllarda Räsänen (1953),

Baskakov (1962), Poppe (1965) ve Menges (1968), Tekin (1989) gibi isimler tarafından Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri yeniden yapılmıştır.

Talat Tekin, çağdaş Türk lehçelerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. r/l grubu: Çuvaş
2. hadak grubu: Halaç
3. atax grubu: Yakut
4. adak grubu: Tuva; Karagas
5. azax/azak grubu: Hakas; Orta Çulum, Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygur
6. taglıg grubu: Kuzey Altay diyalektleri
7. tūlu grubu: Altay
8. tōlū grubu: Kırgız
9. taglık grubu: Özbek, Yeni Uygur
10. tawlı grubu (Kıpçak): Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karay veya Karaim, Kırım Tatar...
11. taglı grubu: Salar
12. dağlı grubu (Oğuz): Türkmen, Azeri, Türkiye Türkçesi, Gagauz... (Tekin 2005a: 403, 404; Tekin 2005b: 414, 415).

Róna-Tas'ın sınıflaması ise şu şekildedir (Róna-Tas 1991: 31, 32):

I. ÇUVAŞ

Viryal, Anatri

II. KIPÇAK veya KUZEYBATI KOLU

1. Kuzey veya Volga Kıpçak

Kazan Tatarları

Mişer Tatarları

Başkurt

2. Doğu veya Aral-Hazar

Kırgız

Kazak

Karakalpak

Nogay

3. Batı veya Pontus-Hazar

Kumuk

Karaçay Balkar

Kırım Tatar, Dobruca Tatar Urum veya Grek Tatar

Karaim

III. OĞUZ veya GÜNEYBATI KOLU

Türkmen

Horasan

Azeri

Türkçe veya Osmanlıca

Gagavuz

IV. HALAÇ veya GÜNEY KOLU

V. TÜRKİSTAN veya DOĞU KOLU

Özbek

Yeni Uygur

Türki

Salar

Hoton

Sarı Uygur

VI. SİBİRYA veya KUZEY KOLU

Sibirya Tatarları

Altay

Şor

Hakas

Çulum

Tuva

Tofalar

VII. Yakut

Johanson da Türk lehçelerini temel olarak 6 ana gruba ayırmıştır:

1. Güneybatı Grubu, Oğuz Türkçesi
2. Kuzeybatı grubu, Kıpçak Türkçesi
3. Güneydoğu Grubu, Uygur Grubu
4. Kuzeydoğu Grubu, Sibiry Türkçesi
5. Ogur veya Bulgar Türkçesinin devamı olan Çuvaşça
6. Argu Türkçesinin devamı olan Halaçça (Johanson 1998: 82)

3. MOĞOL DİLİ ve TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

3.1. Türk-Moğol İlişkilerinin Tarihî Perspektifi

Araştırmacılar, erken devirlerde Moğol adına rastlanmasını belirtmişlerdir. Bu isim, siyasi bir birliğin adı olarak ilk kez 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Cengiz Han öncesi dönemlerde ancak Proto-Moğollardan söz edilebilmektedir. İleriki yıllarda Moğolları oluşturacak boylarla Türklerin tarihinin iç içe olduğu gözlemlenmiştir (İ. Togan 2002: 242). Gerçekten de, ilgili kaynakların pek çoğunda, Cengiz’le başlayan Moğol tarihinin daha onun çocukları döneminde birdenbire Türk tarihiyle iç içe girdiği; anlatılan tarihin Türk tarihine dönüştüğü görülmektedir.

Cahun, Moğolların ilk dönemleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Moğol boyları önce güney Hiyung-Nularının sonra kuzey Hiyung-Nularının sonra Tukilerin⁸ (545-745), daha sonra Batı Uygurlarının olmak üzere yaklaşık 1000 yılına kadar Türk imparatorluklarının bütünlüşmüş parçası oldular ve XI. yüzyılda batı Uygurlarının büyük ulusları, Kanklı ve Kalaçlar yönlerini gitgide batıya çevirip doğuda meydanı Kara Kıtay Türklerine bıraktıklarında bu Moğol boyları özerk bir hayat sürmeye başlayıp Nirun olarak adlandırılan bir aile etrafında toplanarak*

⁸ Tukilerden kasıt Göktürklerdir (Bizim notumuz).

batıda aradığını bulamamış Türklerle konfederasyon hâlinde yaşamaya başladılar. XII. yüzyılda da Kara Kitayları ya da Liao Türklerini Çin'den atıp iktidarı Niu-Çi Tunguzlarına ya da Mançulara geçiren devrim Kuzey Çin'de Moğol ve Türk boylarını doğudaki ve batıdaki büyük Türk uluslarının bunlar üzerinde uyguladığı egemenlikten tamamen kurtarır. XII. Yüzyılda Moğollar etrafındaki Kerait, Nayman ve Karluk Türkleri gibi tamamen bağımsızdırlar” (Cahun 2006: 132, 133).

Moğol boy birliğinin en erken tarihinin henüz tam aydınlatılmadığından bahseden Golden de Viktorova'dan yaptığı alıntılarla Moğol halkının çekirdeğinin 12. yy ortasına kadar Onon, Yukarı Tola ve Kerulen nehir boyları ile Baykal'ın güneyinde oluştuğunu söylemiştir (Golden 2002: 235, 236).

Roux'ya göre Türk ve Moğol birleşmesi öylesine güçlüdür ki herkes bunların tek bir ulus olduğunu düşünmektedir. Büyük bilgin Nasirettin Tusi “Moğollar bir Türk boyudur” demiş; Muhammed Haydar da “Türkler ve Moğollar aynı ulusu meydana getirmekte” şeklinde görüş belirtmiştir. Reşideddin ise bu konuda şunları söyler: *“Türk ve Moğol milletlerinin halkları birbirine benzese ve kökende aynı adı taşırsalar bile, Moğollar Türklerin bir sınıfıdır ve aralarında bir çok farklılık vardır...Bugün Moğol olarak adlandırdığımız uluslar, antikçağda bu şekilde adlandırılmamış ve bu ad var oldukları dönemden sonra icat edilmiştir... Günümüzde bile, Moğol milleti yalnızca Türk uluslarından biridir. Tüm diğer Türk boylarının Moğol adını almaları, elde ettikleri şan ve güçlerinden dolayıdır. Bu, aynı boyların daha önceleri Tatar adını almalarına yol açan nedenle aynıdır. Tatarların kendileri de, en tanınmış Türk boylarından biriydi.” (Roux 2001: 153, 154).*

Roux, Ebul Gazi Bahadır Han'ın yazılarında rastlanan geç tarihli, İslami-Hristiyan soy kökleriyle ilgili bir efsanenin, Türkleri Yafes'in oğlu, Moğol ve Tatarları da onun soyundan kişiler yaparken aynı şeyi ifade ettiğini belirtmiştir. Moğollar ve Mısırlı Türk Memlükler arasındaki savaşlar sırasında, bütün Müslüman âleminin Mısırlı Türk Memlüklerin düşmanlarıyla “aynı ırktan” olduklarını kabul ettiğini söyleyen Roux, Cengiz Han'ın ordusundaki Türk askerlerinin sayısının artmasının -ki bu yazara göre Moğol destanını büyük ölçüde bir Türk destanına

dönüştürmüştür- bu denklemle doğrulandığını, ama onu daha inanılır kılmadığını belirtmiştir (Roux 2001:154)

İsenbike Togan, Hun boyları içinde Moğolca konuşan boyların varlığını muhtemel görmüştür. Tabgaçlar arasında da Siyenpi denilen Proto-Moğolların varlığına işaret eden Togan, Avarları da Moğolların ataları olarak düşünenlerin varlığına işaret etmiştir. Bazı Proto-Moğolların Tatar olarak bilindiğine dikkat çeken Togan yine de Tatar denildiği zaman tek bir milletin söz konusu olmadığını belirtmiştir (İ.Togan 2002: 242).

Aslında Tatar ve Moğol kelimeleri sık sık birlikte kullanılmıştır. Ruslar da Cengiz devri için bazen Moğol bazen de Tatar adını kullanmışlardır. Tatar kelimesi, gerek Moğollar, gerekse Türkler arasında bir boy adı olarak kullanılmakta idi. Temir, Moğollardaki Tatarlarla Türk boyu olan Tatarların aynı olmadıklarını hatırlatmakta fayda görmüştür. Rusların Altınordu ve Kazan Hanlığı ahalisine hep Tatar dediklerini belirten Temir, Rusların Çarlık devrinde ellerine geçirdikleri diğer bütün Türk boylarına da toptan Tatar dediklerini ifade etmiş; fakat, onların bununla Moğolları kastetmediklerini, Türk boyları için bu tabiri kullandıklarını söylemiştir (Temir 2002: 257).

Türk ve Moğol ırklarını fizikî açıdan karşılaştıranlar da olmuştur. Bağdatlı müellif Muvaffakuddin Abdüllâtif, Türklerle Moğolların görünüş olarak birbirlerinden ayrıldıklarını belirtmiştir. Ona göre Tatarlar, Türklere nispetle daha yayvan yüzlü ve daha geniş göğüslüdürler. Ayrıca, bunların kol ve bacakları daha küçük, renkleri de daha esmerdir. Ermeni Grigor ise Moğolları şöyle anlatmıştır: *“Bunların başları öküz başı gibi büyük, gözleri kuş gözü gibi küçük, burunları kedininki gibi yassı, çeneleri köpek çenesi gibi çıkık, belleri karıncaninki gibi ince, bacakları domuzunki gibi kısa ve sakalları hiç yok.”* İbnü'l-Furât da Grigor'la hemen hemen aynı şeyleri yazmıştır: *“Büyük yüzlü, çekik dar gözlü, tüysüz, çenesinde hiç sakal yok.”* Bu ve benzeri tanımlamalar, Moğol antropolojisinin Türklerden farklı olduğunu gösteren ifadeler olmuşlardır (Cihan 2002: 280). Antropolojik bilgilere göre Türkler brakisefal, Moğollar ise mongoloid ırktırlar. Arkeolojik kazılar, M.Ö.

II. binden itibaren Türk âleminin doğusunda bir Moğol dünyasının varlığını göstermektedir. Tula nehri iki topluluğu ayıran bir sınır vazifesi görmüştür. Bu nehrin doğusundan itibaren Moğol dünyası başlamakta ve Mançurya'nın batı ve güney batı bölgelerine kadar bu devam etmekteydi (Cihan 2002: 283).

Roux'ya göre Türkler ve Moğollardan hangisinin diğerine ne derece hükmettiğini tanımlamak zordur. O, Türkleşmiş Moğollar ve Moğollaşmış Türklerin varlığının, her iki dilin de hayal edebildiğimizden daha yaygın biçimde birlikte konuşulduğunu kabul etmemizi gerektirdiğini belirtmiştir (Roux 2001: 32).

Temir, Moğolların bir kısmının Türkleştiğini, Türklerin de bir kısmının Moğollaştığını söylemiştir. Ona göre, Altay'daki Türk boyları ile Moğollar arasındaki benzer temas ve kaynaşmalar 20. yüzyıla kadar devam etmiş ve bugün de etmektedir (Temir 2002: 256).

Başta da ifade ettiğimiz gibi pek çok kaynak, Moğolların tarihini Cengiz Han'la başlatmıştır. Zeki Velidi Togan, Cengiz Han ve çocuklarının kurduğu devlete birçok Türk boy ve topluluğunun destek vermiş olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Cengiz Han'ın mensup olduğu Borçigin soyunun Türkçe Böri Tegin'den geldiği görüşünü savunarak, ela gözlü, sarışın oldukları söylenen bu sülalenin mensuplarının Türkler arasında hükümdar olma kutuna sahip bir soydan geldiğini ileri sürmüştür (İ. Togan 2002: 241). İsenbike Togan ise Cengiz Han'ın mensup olduğu ailenin kökenleri konusunda elde bulunan belgelerin "pozitivist" sonuçlara varacak nitelikte olmadığını belirtmiştir (İ. Togan 2002: 241).

Bilindiği gibi *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser, Cengiz Han'ın soyu hakkındaki bir efsane ile başlamaktadır. Buna göre, Cengiz'in soyu Börte-çino (boz kurt)'dur. Onun eşi ise Alageyik'tir. Togan, buradan hareketle Cengiz Han'ı yücelten efsanelerin aslında geyik, alageyik ve bozkurt etrafında oluşmuş yaratılış efsanelerini birleştirdiğini ve bu efsaneler yoluyla bütün eski tarih mirasına sahip çıkıldığını söylemiştir (İ. Togan 2002: 242).

Togan'a göre "Onlar denizi geçerek geldiler" şeklindeki eserin ikinci cümlesi de ilginçtir. Çünkü bu cümle, Cengiz'in atalarının batıdan doğuya doğru gittiklerini göstermektedir. Doğuya gitmek için aşılacak deniz ya da göl için verilen bilgiler ise çeşitlilik arz etmektedir. Reşideddin'den alınan Oğuz Destanı'nda da bu görüş tekrarlanmıştır. Burada Oğuz Han, Tanrı'ya inanmayıp onun birliğini reddeden amca oğullarını yenmiş ve Karakurum'a sürmüştür. Oğuz, onlara "her zaman kaygılı olun" anlamında *Muval* demiştir. Yani bu destana göre, Oğuz'un amca oğulları Türkistan'dan ayrılmışlar ve doğuya giderek orada Moğol olmuşlardır (İ. Togan 2002: 242). Ermeni rahibi Grigor da Moğolların kendi yurtları olan Türkistan'dan çıkarak şark taraflarında bir yere gittiklerinden, orada vurgunlarla geçinip uzun bir zaman çok fakir bir hayat sürdüklerinden bahsetmiştir (Cihan 2002: 279).

Cengiz'in asıl adı Temüçin'dir (İ. Togan 2002: 244). 1206 Pars yılında Cengiz Han, Onan nehri membaında toplanan kurultayda büyük hükümdar ilan edilmiştir. (Temir 2002: 258). Onun 1206'da kurduğu devlet, kısa sürede geniş sınırlara erişmiştir. Cengiz, 1210'da Tangutlar üzerine sefer yaparak güneybatı kanadını emniyete almış, 1211 yılına kadar da çeşitli boy ve beylikleri idaresi altında birleştirmiştir. 1215'te bugünkü Pekin şehrini fetheden Cengiz, 1220'de de Semerkant ve Buhara'yı almıştır (İ. Togan 2002: 244-245). Cengiz 1227 domuz yılında vefat etmiştir (Temir 2002: 259).

Cengiz'in ölümünden 1259-60'lara kadar kağanlığın merkezi Karakurum şehri olmuş ve devletin başına üç oğlu geçmiştir. Bunlar Ögedey (1229-1241), Güyük (1246-1248) ve Möngke (1252-1259)'dir. Aslında Cengiz Han, daha hayattayken imparatorluğu dört oğlunun idaresine vermiştir: Coçi, Çağatay, Ögedey ve Toluy. Kaynaklarda bunlardan dört ulus şeklinde bahsedilmiştir. Ordunun, ailenin malı ve mülkü sayılmış olması ve ordunun büyük kısmının aile ocağının bekçisi Toluy Hanın hissesine düşmesi, onun da genç yaşta ölmesi sonucunda çocukları hükümdar olan Möngke Han, Çin'de hüküm süren Kubilay Han ve İran'ı fetheden Hülagü Han daha avantajlı bir konuma gelmişlerdir (İ. Togan 2002: 244-245).

Roux, tarihin gördüğü en büyük imparatorluklardan biri olan Moğol İmparatorluğu'nun gerçek değerini sağlayan üç temel niteliği şöyle sıralamıştır (Roux 2001: 20):

1. Benzersiz yayılım,
2. İmparatorluğun kuruluşundaki sağlamlığa zarar vermeyen büyük hız,
3. İmkânların yetersizliği ve sonuçların büyüklüğü arasındaki orantısızlık.

3.2. Moğolca ve Moğol Dili Tarihi

Moğolların 13. yüzyıldan kısa bir süre önce dillerinden yazılı birkaç örnek vermeye başladıklarını belirten Roux'ya göre bu dil çok eskidir ve kendisi de pek değişmeyi sevmeyen “kuzeni” Türk dilinden çok daha az gelişmiştir (Roux 2001: 33).

Roux'ya göre, benzerliklerine rağmen, Türk ve Moğol dilleri birbirlerinden farklıdırlar ve bunlardan birini bilmek, diğerini bilmek anlamına gelmez. Roux bu konudaki görüşlerine şöyle devam eder: *“Oysa bizzat Moğolistan'da, Türkler ve Moğollar bir arada, komşu olarak yaşıyor, yakın ilişkiler içerisindedir ve şimdi aynı siyasi sistemin içerisine giriyorlar. O halde birbirlerini anlayabiliyorlar mı? Mantığımız buna olumsuz bir yanıt vermemizi isteyebilir, ancak tarih olumlu bir yanıt vermemizi isteyebilir.*

Timuçin, Karayitli Tuğrul'la bir çevirmen aracılığıyla gerçekleşemeyecek kadar içten konuşmaktadır: Karayitlerin Moğolca konuştukları sonucuna varabiliriz. Ancak ne biri ne de diğeri bir Merkit, Tatar ya da Naymanla konuşmakta zorlanıyor gibi görünmektedir. Genelleştirilmiş bir ikidillilik ya da ortak bir bölgesel dilin var olduğunu kabul etmediğimiz takdirde, burada aydınlatılmamış bir sır vardır.” (Roux 2001: 153).

Zimonyi, “dil akrabalığı” kavramını tarihî açıklamalarda kullanmanın sakıncalı olduğu görüşündedir. Çünkü sadece dil tarihi varsayımlarından yola çıkarak halklar akraba kabul edilemez. Çeşitli kabile teşkilatları arasında uzun süren tarihî ilişkilerden dolayı ortak bir bilincin oluşmuş olması da bu gerçeği değiştiremez (Zimonyi 2002: 606).

Golden, sanat alanında Türk halklarının üzerinde bir parça Moğol kültürel etkisi olmasına rağmen, Moğolcanın Moğol halklarından kendi sınırlarından öteye yayılmadığını, aksine Türkçenin yayıldığını belirtmiştir (Golden 2002: 243).

Moğolca, bugün ağırlıklı olarak Moğolistan, Çin ve Rusya’da konuşulan ve Altay dilleri arasında kabul edilen bir dildir. Kaynaklarda Moğolca konuşanların sayısı, 5-8 milyon arası gösterilmiştir.⁹ Standart Moğol dili, Halha Moğolcasına dayanır. Buryatça ve Kalmukça ise bugün Rusya sınırları içerisinde kullanılmaktadır. Moğolların Çin’de yaşadığı bölge genellikle İç Moğolistan (Inner Mongolia) adıyla bilinir (Katzner 2005: 203). Bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti’nin toprakları da Dış Moğolistan (Outer Mongolia) diye adlandırılmıştır (Janhunen 2003c:177).

Poppe, Moğol dili tarihini, üçe ayırır: Eski dönem, Orta dönem ve Modern dönem (Poppe 1965: 18). Eski Moğolca muhtemelen 12. yüzyıla kadar konuşulmuştur. Yazılı Moğolca, Eski Moğolcaya dayalıdır. Poppe’ye göre, Eski Moğolca muhtemelen iki temel lehçeye sahiptir. Bunlardan biri, kelime başında **p*’den gelişen *f*’yi korumuştur. Diğerinde ise **p*, *h*’ye dönüşmüştür. Bu döneme ait elimizde direkt bir malzeme bulunmamakla birlikte Tunguz, Evenki ve Türk dillerinde bu döneme ait izler bulunabilmektedir (Poppe 1965: 21). Orta Moğolca 12. ve 15. (veya 16.) yüzyıllar arasında konuşulmuştur. Bu dönem Moğolcasının ana özelliği, kelime başı **p*’den gelişen *f* ve *h* seslerinin bazı lehçelerde korunuyor olmasıdır. Bu dönem Moğolcası en az üç lehçeye sahiptir. Bunlar; Güney Orta Moğolcası, Doğu Orta Moğolcası ve Batı Orta Moğolcası’dır. Doğu Orta Moğolcası

⁹ Moğolca konuşanların sayısı, Katzner ve Malmkjær’de 5 milyon (Katzner 2005: 203; Malmkjær 1991: 424), http://en.wikipedia.org/wiki/Mongolian_language adresinde 5.7 milyon, Colombia Encyclopedia, Sixth Edition, 2005 (<http://www.highbeam.com/library>)’de 6 milyon, Rita Kullmann ve D.Tserenpil’de ise yaklaşık 8 milyon olarak verilmiştir (Kullmann-Tserenpil 2001: 2).

Manghol-un Niuça Toobça'an “Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserle temsil edilmektedir.¹⁰ Bu döneme ait bir diğer önemli eser de *Altan Tobçi*¹¹ “Altın Düğme”dir. Doğu Orta Moğolcasının diğer önemli bir kaynağı da Ming zamanına ait Sino-Moğolca lügatçelerdir (Poppe 1965: 21-22). Roux da 1570-1600 yılları arasında iki vakayiname yazıldığını belirtmiş; bunlardan birinin 1621-28 yılları arasında yazılan ve yazarı bilinmeyen Altan Tobçi, diğerinin de ondan birkaç on yıl sonra Prens Sagang Seçen tarafından yazılan Erdeni-yin Tobçi olduğunu belirtmiştir (Roux 2001: 527).

Poppe, 1987'deki çalışmasında, Moğol dili tarihini yine başlıca üç ana bölümde, fakat önceki çalışmasından biraz farklı adlandırmalarla incelemiştir. Bunları şu şekilde gösterebiliriz:

1. Genel Moğolca (Common Mongolian)

Altay dil birliği yavaş yavaş çözülüp İlk Türkçe (Pre-Türkçe) ve İlk Moğolca (Pre-Moğolca) ortaya çıkınca bunlar da kendi içinde gruplara ayrılmaya başlamışlardır. İlk Türkçe, Ana Bulgarca (Proto) ve Genel Türkçe şeklinde gelişmiştir. İlk Moğolca da yavaş yavaş Genel Moğolca (Common Mongolian) hâline gelmiştir. Genel Moğolcanın karakteristik özellikleri şunlardır:

1. **p* ve **f* sesleriyle başlayan kelimeler mevcuttur.
2. **aga*, **agu* grupları korunmaktadır.
3. **t* ve **i* ünlüleri, sadece **q*, **γ*, **k* ve **g*'den sonra seçilir. Diğer bütün hallerde **t*, **i*'ye dönüşür. **t* ve **d*'den önce geldiği durumlarda bu sesleri **ç* ve *c*'ye dönüştürür.

¹⁰ Eserin Ahmet Temir tarafından Türkçeye yapılan tercümesi, TTK yayınları arasından 1948 yılında neşredilmiştir.

¹¹ Eser, ülkemizde ilk defa Tuncer Gülensoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Gülensoy, eseri, Charles Bawden tarafından yayımlanan İngilizce tercümesi ile karşılaştırıp notlar ve dizin ilavesiyle TTK Belleteninin 152, 196 ve 199. sayılarında üç bölüm hâlinde yayımlamıştır (Gülensoy 1998: 221).

Eski Moğolca (Ancient Mongolian), hemen hemen Genel Moğolca (Common Mongolian) ile aynıdır. Yazılı Moğolca (Written Mongolian)¹², fonetik ve morfolojik açıdan Eski Moğolcayı yansıtır. Eski Moğolcanın en karakteristik özelliği **p* veya **f*'yi muhafaza etmemesidir (Poppe 1987: 15). Eski Moğolca muhtemelen 12. yüzyılda sona ermiştir.

2. Orta Moğolca (Middle Mongolian)

Bu dönem hakkında, kaynakların çok olmasının da yardımıyla elde bir hayli bilgi mevcuttur. 13. yüzyılda başlayan dönem, muhtemelen 16. yüzyıla kadar sürmüştür (Poppe 1987: 16; Poppe 1992: 2).

Dönemin belli başlı karakteristik özellikleri şunlardır:

a. Ön seste bulunan **p* veya **f*, *h* veya *x* hâlini almıştır.

b. **γ* ve **g* ünsüzleri, ünlüler arasında yok olmuşlardır. Fakat ünlülerde henüz bir daralma, kısalma veya büzülme görülmemektedir.

c. **i*'de kırılma ve yuvarlaklaşarak **e*'ye gelişme başlamıştır.

Bu dönemin karakteristik özellikleri Dagur ve Mogol lehçelerinde yaşamaktadır (Poppe 1987: 16).

Orta Moğolcaya ait önemli eserler şunlardır (Poppe 1992: 2):

a. Moğol edebiyatının en eski metni 1240 tarihli *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserdir. Eser, bir Moğol şivesiyle yazılmış daha sonra ise Çin harfleriyle transkripsiyonlanmıştır. Eserin Çince ismi “*Yüanch’ao pi-shih*”; Moğolca ismi de “*Monggol-un ni’uçā tobça’an*”dır.

b. 1269’da icat edilen ve Çin’de 1368 yılında Yüan hanedanının çöküşüne kadar kullanılan P’ags-pa yazıyla ya da köşeli yazısıyla yazılmış metinler.

c. 13. ve 14. yüzyıllara ait Arapça-Moğolca, Farsça-Moğolca, Gürcüce-Moğolca ve Ermenice-Moğolca sözlük ve sözlük dizinleri.

¹² Janhunen, Yazılı Moğolcayı “Preclassical”, “Classical” ve “Postclassical” olarak üç döneme ayırmıştır (Janhunen 2003b: 32).

3. Çağdaş Moğolca (Modern Mongolian)

16. yüzyılda başlayan bu dönem hâlâ devam etmektedir. Dönemin karakteristik özellikleri şu şekildedir:

- a. Eski *aga ve *agu gruplarının önünde uzun ünlüler ortaya çıkmıştır.
- b. *i ünlüsü bazı pozisyonlarda başka ünlülere dönüşmüşlerdir.
- c. *e ünlüsü yuvarlaklaşarak bazı pozisyonlarda başka ünlülere dönüşmüştür

(Poppe 1987: 16).

- ç. Kelime başındaki *p*'den gelişen *h* sesi düşmüştür (Poppe 1992: 2)

Bir başka kaynakta da¹³ Moğol dili tarihi üç başlık altında ele alınmıştır.

Bunlar:

1. Eski Dönem (12. yy.a kadar olan süre)
2. Orta Dönem (13.-16. yüzyıllar arası)
3. Çağdaş Dönem (17. yüzyıldan günümüze kadar olan süreç).

Moğol araştırmacılardan da sınıflama yapanlar olmuştur. Moğolcanın yaşayan iki ünlü bilgini Tömörtogoo ve Önörbayan, bu dilin tarihî gelişimini şu başlıklar altında incelemişlerdir (Tömörtogoo 2002b: 41-44; Önörbayan 2004: 16-25):

1. Ana Moğolca (Övög Mongol Hel): Altay dil birliğinin ayrılmasından Eski Moğolcaya kadar olan süreyi kapsamaktadır.
2. Eski Moğolca (Ertniy Mongol Hel): 11-12. yüzyıla kadar devam etmiştir.
3. Orta Moğolca (Dundad Üyenyi Mongol Hel): 11-12 ile 15-16. yüzyıllar arası.
4. Çağdaş Moğolca (Orçin Üyenyi Mongol Hel): 15-16. yüzyıl sonrası.

Bir başka Moğol araştırmacı Şagdarsüren de Moğolcayı üç ana dönemde incelemiştir.¹⁴ Bunlar:

¹³ <http://www.britannica.com/eb/article-9109789>

¹⁴ <http://www.indiana.edu/~mongsoc/mong/language.htm>

1. Eski Dönem (7.-8. yy.a kadar olan dönem)

2. Orta Dönem (7.-8. yy. ile 15.-16. yy.lar arası.)

Moğolca, bu dönemde Güney, Doğu ve Batı olmak üzere üç diyalekte ayrılmıştır.

3. Çağdaş Dönem.

Şagdarsüren'in Orta Moğolca dönemini tarih açısından daha eskilere götürdüğü dikkati çekmektedir.

Poppe, 1965'teki çalışmasında çağdaş Moğol dillerini yedi gruba ayırmıştır. O, Moğol dillerini sınıflandırmada şu kriterleri kullanmıştır (Poppe 1965: 7):

1. Ön seste *p sesinin gelişmesi
2. *ā sesinin gelişmesi
3. *agu grubunun gelişmesi
4. Son seste *n* sesinin korunması veya görünmesi.
5. Son seste *r* ve *g* seslerinin korunması

Poppe'nin Moğol dillerini gruplandırması ise şu şekilde olmuştur (Poppe 1965: 7):

1. Santa
  2. Monguor
  3. Dagur
  4. Mogol
  5. Oyrat
  6. Buryat
  7. Mongol
    - a. Halha
    - b. Dariganga
-

- c. Chakhar
- ç. Urat
- d. Kharchin-Tumut
- e. Khorchin
- f. Ujumchin
- g. Ordos

Santa, bugün Çin'in Kansu eyaletinde yaklaşık 280.000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Monguor da Çin'in Kansu ve Şangay eyaletlerinin bir kısmında konuşulur. Bu dili konuşanların sayısı ise 100.000'dir (Malmkjaer 1991: 426). Dagur lehçesini İç Moğolistan'da ve Hinjiang'da yaklaşık 60.000 kişi konuşmaktadır¹⁵ (Malmkjaer 1991: 426). Mogol lehçesi, Afganistan'da Herat ve Meymene bölgelerinde konuşulmaktadır. Oyratça, çok geniş bir bölgeye yayılmış durumdadır. En büyük Oyrat grubu ise Kalmuklardır¹⁶. Moğolistan, Çin ve Eski SSCB'deki Oyratça konuşanların sayısı Poppe tarafından 300.000 olarak verilmiştir (Poppe 1965: 10-11). Buryatça, Moğolistan'ın kuzeyinde 363.000 kişi tarafından konuşulmaktadır (Skribnik 2003: 102). Mongol lehçesini konuşanların sayısı dış Moğolistan'da 650.000, iç Moğolistan'da da 1.465.000 kişi olarak verilmiştir (Poppe 1965: 12-13). Poppe'nin Mongol içinde gösterdiği Halha, Moğolcanın en önemli lehçesidir. Bu lehçe bugün Moğolistan'da yaygın olarak konuşulan lehçedir. Halha lehçesini konuşanların sayısı yaklaşık iki milyon civarındadır (Svantesson 2003: 154).

Poppe, 1987'de Çağdaş Moğol lehçelerini ise şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Monguor:

Batı Kansu bölgesinde konuşulmaktadır. Bağımsız bir dil olup diğer Moğol dillerinin bir lehçesi değildir.

¹⁵ Poppe'nin 1965'te verdiği rakamlar Santa için 150.000, Mongour için 60.000, Dagur için ise 25.000'dir. Tsumagari, Dagur lehçesini konuşanların sayısını 120.000 olarak vermiştir (Tsumagari 2003: 129).

¹⁶ Bläsing, 1989 sayımına göre Rusya Federasyonu'ndaki Kalmukların sayısını 165.800 olarak vermiş, bu nüfusun 146.300'ünün Kalmuk Cumhuriyeti'nde yaşadığını belirtmiştir (Bläsing 2003: 229).

İlk seste *p ve *f seslerini muhafaza etmektedir.

Bu lehçe değişik bir çokluk formuna sahiptir. Ayrıca fiil çekimi diğer Moğol lehçelerinden ayrılmaktadır (Poppe 1987: 16-17).

2. Dagur:

Mançuryada konuşulan bu dil de diğer Moğol lehçelerinden büyük farklılıklar göstermektedir. İlk sesteki *f ünsüzü, bu lehçede *h* olmuştur (Poppe 1987: 17).

3. Mogol:

Afganistan'da konuşulan bir Moğol lehçesidir. Bu lehçeye ait malzemeler oldukça sınırlıdır. Muhtemelen Batı Moğolcasına ait bir lehçedir (Poppe 1987: 18).

4. Oyrat: Batı Moğollarıdır (Poppe 1992: 5).

5. Kalmuk:

Oyratların bir grubu batıya doğru hareket etmiş ve 17. yüzyılın başlarında Volga nehri kıyısına ulaşmışlardır. Onların konuştuğu Dörbet ve Torgut diyalektleri zamanla yeni bir dil hâline gelmiştir. İşte bu Kalmuk dilidir. Bu dil Oyratçaya çok yakın olsa da şüphesiz ayrı bir dildir. Çünkü Rusça ve Tatarcanın etkisi altında kalmıştır. Kalmukların yaklaşık 3500 kişilik küçük bir grubu da Kırgızistan'daki Isık Göl civarında kalmışlardır. Bu lehçenin de belli başlı üç diyalekti vardır: Dörbet, Torgut ve Buzava (Poppe 1987: 19).

6. Doğu Moğolcası :

İç ve dış Moğolistan'da konuşulan dili Poppe bu şekilde isimlendirmeyi uygun görmüştür.

a. Halha: Dış Moğolistan'da konuşulan en önemli dil Halha'dır. Bu dil, diğer lehçelerden yeni politik ve bilimsel terminoloji ihtiva etmesi bakımından ayrılmaktadır. Çünkü Dış Moğolistan uzunca bir süredir özerk bir bölgedir (Poppe 1987: 19-20).

b. Ulan Tsab diyalektleri: Bunlar, Halha diyalektinden küçük farklarla ayrılmaktadır (Poppe 1987: 20).

- c. Urdus: Sui Yuan bölgesindeki Moğolların dilidir (Poppe 1987: 20).
- ç. Chakhar: Chakhar bölgesindeki Moğolların dilidir (Poppe 1987: 21).
- d. Kharchin: Jostu League bölgesinde konuşulmaktadır (Poppe 1987: 21).
- e. Ju Uda Diyalekleri
- f. Buryat

Poppe sonuç olarak Moğolca'yı şu şekilde gruplandırmıştır (Poppe 1987: 23)¹⁷:

A. Doğu Moğolcası

1. Dagur
  - a. Hailar diyalekti
  - b. Tsitsikar diyalekti
2. Monguor
  - a. Monguor
  - b. Aragwa
  - c. San-ch'uan
  - ç. Santa
  - d. Shera Yögür
  - e. Shirongol
3. Doğu Moğolistan (Ya da Moğolistan)
  - a. Halha
  - b. Urdus
  - c. Urat
  - ç. Tumut
  - d. Kharchin
  - e. Chakhar
  - f. Chipchin (Veya Khuchin Bargu)
4. Buryat

---

¹⁷ Aynı konuda 1987 tarihli bir başka çalışma da Robert L. Binnick'e aittir. Binnick, *On the Classification of the Mongolian Languages* başlıklı çalışmasında, Moğol lehçelerine bazı gramatik özellikler açısından yaklaşmış, bunları yirmi sekiz başlık altında ele almıştır (Binnick 1987: 178-195).

- a. Ekhirit
- b. Tunka
- c. Bokhan
- ç. Alar
- d. Barguzin
- e. Khorı
- f. Aga
- g. Bargu Buryat
- ğ. Tsongol
- h. Sartul

B. Batı Moğolcası

- 1. Mogol
- 2. Oyrat
- 3. Kalmuk

Róna-Tas, Çağdaş Moğol dillerini arkaik olanlar ve arkaik olmayanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Onun sınıflandırması şu şekildedir (Róna-Tas 1991: 42, 43):

Çağdaş Moğol Dilleri:

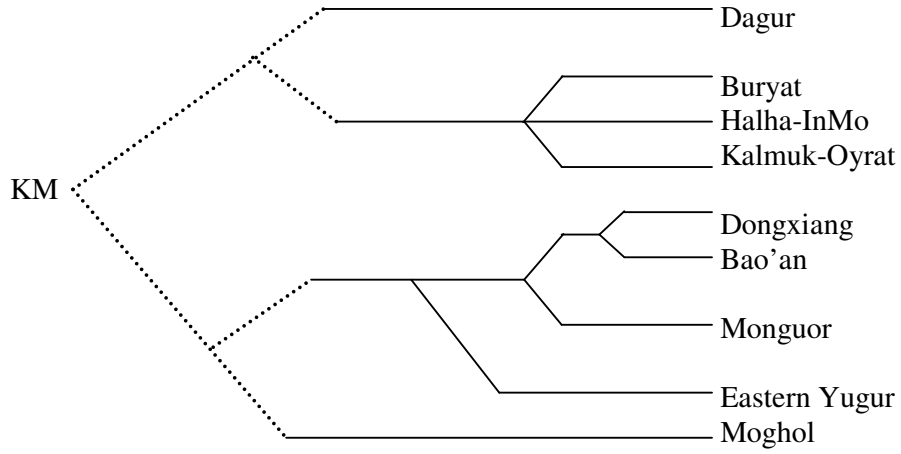
I. Arkaik Olmayanlar

- a. Merkez Grubu (Halha)
- b. Kuzey Grubu (Buryat)
- c. Batı Grubu (Oyrat)

II. Arkaik Olanlar

- a. Kuzey-doğu Grubu (Dagur)
- b. Monguor (Şanghay'da)
- c. Mogol diyalektleri (Afganistan'da)

Nugteren, 1997'deki çalışmasında Moğol dillerini şu şekilde sınıflandırmıştır (Nugteren 1997: 215):

Aharon Dolgopolsky, Nostratik dillerini sınıflandırırken “Altay” başlığı altında Moğol dillerini şöyle göstermiştir:

Orta Moğolca, Klasik (Yazılı) Moğolca, Halha Moğolcası, Buryat, Klasik (Yazılı) Oyrat, (Yeni) Oyrat, Kalmuk, Ordos, Dagur, Monguor, Donxiang (Tunhsiang), Baoan, Eski Moghol, Moghol (Dolgopolsky 1998: 7).

Janhunen, *The Mongolic Languages* adlı eserde Çin ve Moğolistan’da konuşulan Moğol dillerini şu şekilde sınıflandırmıştır (Janhunen 2003c: 179):

İç Moğolistan (Çin’de)

1. Jerim
2. Juu Uda
3. Josotu
4. Ulan Tsab
5. Shilingol

Dış Moğolistan (Moğolistan Cumhuriyeti’nde)

1. Khalka

2. Khotogit
3. Darkhat
4. Tsongol
5. Sartul
6. Dariganga

Yine son çalışmalardan birinde Rita Kullmann ve D.Tserenpil, Çağdaş Moğol dillerini ve bu dilleri konuşanların sayısını şu şekilde göstermişlerdir (Kullmann-Tserenpil 2001: 2).

Dil	Diyalektler	Konuşulan Bölge	Nüfus (1990)
1. Monguor	Minkhe, Khutsu	Şangay ve Kansu bölgeleri, Çin	191.624
2. Donghiang		Kansu Eyaleti'ndeki Linsyan Banner, Çin	373.872
3. Baoan		Kansu Eyaleti'ndeki Linsyan Banner, Şangay Eyaleti, Çin	12.212
4. Shar-Uygur veya Doğu Uygur		Şangay eyaletindeki çeşitli bölgelerde, Çin	12.297
5. Daguur	Khailar, Tsitsikhar, Bhuta, Khuila	İç Moğolistan'daki Khölön-Büir Banner; Şincan eyaletinin kuzey-batısındaki Tarvagatay dağları, Çin	121.357
6. Kalmuk	Dörvöd, Torguut, Butsava	Rusya Federasyonundaki Kalmuk Cumhuriyeti	147.000
7. Oyrat	Dörvöd, Bayad, Torguut, Zakhchin, Ööld, Khoshuut, Uriankhai	Uvs, Khovd ve Bayan Ölgey Aymakları, Moğolistan; Şincan eyaleti, Çin	285.000 (Moğolistan'da 150.000, Çin'de 135.000)

8. Buryat	Aga, Alar, Barga, Bargusin, Sartuul, Bokhan, Ekhirit, Tunkha, Khori, Tsongol	Dornod'daki çeşitli bölgeler, Khentii, Selenge, Bulgan ve Khösgöl Aymakları, Moğolistan; Buryat cumhuriyeti, Rusya federasyonu, Khölön-Büir Banner'deki Buryat bölgesi İç Moğolistan	400.000 (314.000'i Buryat cumhuriyetinde)
9. Merkezî Moğolistan	Halha, Darkhat, Dariganga, Sartuul	Moğolistan	2.000.000
10. Güney Moğolistan	Tümed, Ordos, Baarin, Üzemjin, Khorchin, Gorlos, Kharchin, Darkhat, Khamnigan	İç Moğolistan, Çin	4.806.849

3.3. Moğol Yazısının Gelişimi ve Moğolların Kullandığı Alfabeler

Poppe, Moğol yazı dilinin tarihini üçe ayırmıştır. Klasik öncesi, Klasik ve Çağdaş (Poppe 1992: 3).

Moğol yazısına ait bilgiler fazla değildir. Cengiz Han döneminden önce Moğollarda yazı yoktur (Roux 2001: 526). Moğol yazısına ait ilk malzeme Cengiz Han'ın yeğeni Yesunke adına dikilen 1225 tarihli dikili taştır. Moğol yazısı yukarıdan aşağı yazılan 21 harften oluşmaktadır. Moğol yazısının iki ana dönemi vardır. Bunlardan birincisi 17. yüzyıla kadar sürmüştür. İlk dönemde, özellikle 13.-15. yüzyıllar arasında harfler Uygurcadan alındıkları şekilde, herhangi bir değişiklik yapılmaksızın yazılmışlardır. Daha sonra harflerde Tibetçe ve Sanskritçe sesleri vermek için bazı küçük değişiklikler yapılmıştır. Moğol yazısının ikinci safhası 17. yüzyılda Tibetçeden yoğun bir şekilde Budist metinlerinin tercüme edilmesiyle

başlar. Bu dönemde sayısız Budist metni yayımlanmıştır. Bu dönemde yazı dili de oldukça değişmiştir. 17-18. yüzyıllar Klasik Moğolca diye adlandırılmıştır (Poppe 1965: 15-17).

Kaynakların çoğunda Moğolların alfabelerini 13. yüzyılda Uygurlardan aldıkları belirtilmiştir (Poppe 1965: 15; Roux 2001: 526; Katzner 2005: 203). Moğol araştırmacı Çoymaa, Moğol yazısının kaynağı ile ilgili iki rivayetten bahsetmiştir. Bunlardan ilki 18. yüzyılda Ravcamba Danzandagva'nın yazdığı gramerde yer alan bilgilerdir. Burada Sac Bandid Gungaacaltsan adlı bir kişinin Moğollara yazı konusunda yardım etmek için düşünürken, gece bir kadının gelip ona tapınması anlatılır. Gelen kadının omzunda uzun bir tahta çubuk vardır. Rivayete göre, bunu gören ve ilham alan Sac Bandid Moğol yazısını oluşturmuştur (Çoymaa 2003: 210).

İkinci rivayet ise, Yuan Ulusu Tarihi'nin 124. bölümünde yer alan Uygur memuru Tatatunga ile ilgili rivayettir. Buna göre, Cengiz Han, Naymanları yenince, Tatatunga, Nayman ulusunun damgasını alıp kaçarken Moğollara yakalanmıştır. Cengiz, Tatatunga'ya “Bütün dünya ulusları benim olmuşken damgayı alıp nereye kaçyorsun?” diye sorunca Tatatunga ona “Bu damgayı korumak memurun vazifesidir” diye cevap vermiştir. Cengiz bu sefer; “Sen çok dürüst bir adamsın. Bu damgayı ne için kullanıyorsun?” diye sorunca Tatatunga da “Maaş vermek, bilginleri onaylamak gibi işlerde kullanıyorum.” demiştir. Bu, Cengiz'in hoşuna gitmiş, bundan sonra idari işlerinde damgayı kullanmaya başlamış ve işlerin başına Tatatunga'yı getirmiştir. Cengiz, bu yazının oğulları ve kardeşleri tarafından da öğrenilmesini sağlamıştır (Çoymaa 2003: 211). Aslında burada Naymanlardan alınan şeyin yazı değil de damga olduğu ortadadır. Tabii, Çoymaa Moğol yazı dili tarihini ele alırken bu olayı da atlamamıştır. Damganın üzerinde birtakım yazıların olduğu tahmin edilebilir.

Çoymaa, Cengiz'in 1204'te Naymanları yendiği haberini doğru bulmuş; bunun Sanceyev tarafından da doğrulandığını belirterek rivayete olumlu yaklaşmıştır (Çoymaa 2003: 211). İç Moğolistanlı bilim adamı Danzan da Moğolların yazıyı Uygurlardan aldığını düşünmektedir. Fakat ona göre bu yazı 1204'ten daha önce

hatta 10. yüzyıldan da önce alınmıştır. Danzan, yazının Uygurlardan alınış tarihinin 805-840 veya 971-1125 yılları arasında olmuş olabileceği görüşündedir (Çoymaa 2003: 212).

Bir başka Moğol araştırmacı Şagdarsüren ise Moğol yazısının 13. yüzyılda Uygurlardan alındığı fikrine katılmamaktadır. Bu görüşü inandırıcı bulmayan Şagdarsüren'e göre Moğollar ve Uygurlar yazıyı aynı zamanda (6.-7. yüzyıllarda) Soğdlardan almışlardır (Şagdarsüren 2001: 36; Çoymaa 2003: 212). Laufer ve Vladimirtsov gibi bilim adamları, Uygurca ve Moğolcada bulunan dinî terimlerin çoğunun Soğdça üzerinden Moğolca ve Uygurcaya geçtiğini söylemişlerdir. Ramstedt de bunu desteklemiştir (Şagdarsüren 2001: 36).

Şagdarsüren, Moğol yazısının 1205 yılında Uygurlardan alındığı bilgisinin yaygın olduğunu belirtmiş; fakat Moğol yazısının 13. ve 14. yüzyıl Moğol diyalektlerinin özelliklerini değil daha eski Moğol dilinin özelliklerini yansıttığını ifade etmiştir. Şagdarsüren, Vladimirtsov ve Rinçin gibi bazı bilim adamlarının da Moğol yazısının özelliklerinin daha önceden oluşmuş olduğunu düşündüklerini söylemiştir. O, bununla ilgili tarihî bir belgeden de bahsetmiştir. Bu da, Güney Sün hanedanı (1127-1279) zamanında Moğol diyarına gelmiş iki elçinin bildirdiklerine göre, Moğolların Uygurcaya benzer bir yazı kullanmakta olduklarıdır (Şagdarsüren 2001: 34, 35). Çin tarihinde Çince yazılmış pek çok Moğolca kelime bulunduğu da değinen yazar, bu kelimelerin bilim adamlarınca gözden geçirildiğini ve Ligeti'nin de, söz konusu malzemenin eski Moğolcanın özelliklerini yansıttığı görüşünde olduğunu söylemiş ve onun Moğol yazısının 13. yüzyılda oluştuğu görüşüne şüpheli yaklaştığını belirtmiştir (Şagdarsüren 2001: 35).

14 işaretten oluşan Uygur alfabesinin Moğolcadaki bütün sesleri yansıtmadığı yolundaki görüşler (Çoymaa 2003: 212) Moğolları yeni alfabe arayışlarına ya da yazılarını geliştirme yoluna itmiştir. 15.-17. asırlarda tercümelemlerle birlikte klasik yazı dili oluşmuş, doğru yazılış kuralları rayına oturmuştur. 13. asırdan beri Gungacaltsan, Çoymaa-Odser, R. Danzandagva, A. D. Lhaaramba, O. Cam'yan, S.

Şagc gibi isimler Moğol yazısını geliştirmişlerdir (Çoymaa 2003: 214). Moğolların geliştirdikleri ve kullandıkları alfabeler şunlardır:

Hyatan Yazısı

Bu yazıyla yazılmış sadece birkaç parça bulunmuştur. Büyük ve Küçük Yazı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Büyük yazının birkaç bin işareten oluşan Çin yazısı gibi olduğu düşünülmektedir. Bu yazıya ait elde belge mevcut değildir. Küçük yazıdan günümüze kadar 378 işaret bulunmuştur. Büyük yazı 920 yılında, Küçük Yazı da büyüğünü geliştirmek için 925 yılında oluşturulmuştur (Şagdarsüren 2001: 43-45).

Dörvölcin Biçig (Dört Köşe Yazı) veya Phags-Pa

1269 yılında Kubilay hanın emriyle Pagva Lam Lodayaltsan (1235-1280) tarafından meydana getirilen bu yazı, devlet yazısı olmuştur (Şagdarsüren 2001: 46; Roux 2001: 526; Çoymaa 2003: 217). Vladimirtsov bu yazı için “13. yüzyılın uluslar arası alfabesi” ifadesini kullanmıştır (Şagdarsüren 2001: 46).

Şen-Si-Min’in *Fan-Şu-Kao* adlı eserinde bu yazının 43 harften meydana geldiği yazılmıştır. Fakat Yuan Ulusu Tarihi’nde yazının 41 harften oluştuğu belirtilmiştir. Bu 41 harfin 23’ü Moğolca kelimeleri, diğerleri ise yabancı kelimeleri yazmakta kullanılmıştır. Yazının şekli genellikle, Tibet yazısına benzetilmiştir. Yazılışı Moğol yazısı gibi yukarıdan aşağıya doğrudur. Rahibin yazıyı oluştururken şeklini Tibetçeye, kurallarını da Moğolcaya benzettiği söylenilebilir (Çoymaa 2003: 218).

Bu yazının görüldüğü eserler şunlardır:

- a. Hakanlara ve başka şahıslara ait çeşitli buyruklar.
- b. Payz denen bazı belgeler.
- c. Çeşitli eserler. Bunlardan birkaçı günümüze ulaşmıştır. *Subaşid* adlı eser bunlardan biridir. Yırtık bir sayfası bulunmuştur. Bunu Ramstedt incelemiştir. O, bunun Budizm ile ilgili bir kitabın sayfası olduğunu öne sürmüştür. Daha sonra Aalto, bunun *Subaşid*’in bir parçası olduğunu ispatlamıştır.

ç. Tamga ve sikkelerde. Tapınaklarda bulunan çeşitli yarlıklarda. (Çoymaa 2003: 220-221)

Roux, bu alfabenin çok karmaşık olduğu için tutulmadığını ve kısa sürede kullanımdan kalktığını belirtmiştir (Roux 2001: 526).

Phags-Pa Alfabeti:¹⁸

S i l a b a r i o s d e e s c r i t u r a t i b e t a n a											
Valor	Dbu- can	Dbu- med	'Akhyug yig	Passepa	Lepcha	Valor	Dbu- can	Dbu- med	'Akhyug yig	Passepa	Lepcha
ka	ཀ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	tsa	ཅ	ཆ	ཅྱ	ཅྲ	ཅླ
kha	ཁ	ཁ	ཁྱ	ཁྲ	ཁླ	thsa	ཅ	ཆ	ཅྱ	ཅྲ	ཅླ
ga	ག	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	dza	ཇ	཈	ཇྱ	ཇྲ	ཇླ
ña	ང	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	wa	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ča	ཇ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	ža	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
cha	ཇ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	za	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ga	ག	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	a	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ña	ང	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	ya	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ta	ཏ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	ra	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
tha	ཏ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	la	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
da	ད	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	sa	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
na	ན	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	sa	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
pa	པ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	ha	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
pha	པ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	'a	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ba	བ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ	fa	ཉ	ཏ	ཉྱ	ཉྲ	ཉླ
ma	མ	ཁ	ཀྱ	ཀྲ	ཀླ						

Galig Yazısı

1587 yılında Ayuuş, Moğolcanın transkripsiyonunu yapmıştır. Bu hem j ve y'nin yazıda ayırt edilmesine yardımcı olmuş hem de Uygur yazısında bulunmayan

¹⁸ Alfabe, www.proel.org/alfabetos/tibetano1.gif adresinden alınmıştır.

p, f, ts, k, lh gibi bazı seslerin yazılabilmesini sağlamıştır. Rinçin, Ayuuş'un bu yazıyı oluşturmasından sonra pek çok kitap yazıldığını ve tercüme yapıldığını, bununla birlikte yeni bir çağın açıldığını söylemiştir. 1587'den sonra başka dillerden tercümelemeler yapılmaya başlanmıştır. 1648'de bu yazıdan ilham alınarak Tod yazısı oluşturulmuştur. Çoymaa, bu yazının oluşması neticesinde Klasik Moğol yazı dilinin oluştuğunu ve bu yazı dilinin Moğolistan cumhuriyetinde son yıllara kadar edebî dilde kullanıldığını ve günümüzde de kullanılmaya devam ettiğini ifade etmiştir (Çoymaa 2003: 222, 223). Yazı karakter olarak Uygur yazısına benzemektedir.

Tod Yazısı

Klasik Moğol yazısına dayanan bu alfabe, 1648 yılında Oyrat'lı bir rahip olan Zaya Bandid Namhaycamts (1599-1662) tarafından oluşturulmuştur (Şagdarsüren 2001: 47; Çoymaa 2003: 226). Tod, kelime olarak “net, belirgin” demektir. Bu yazı, “net kılmak” anlamına gelmektedir. Namhaycamts, bazı sesleri daha net göstermek ve belirgin kılmak için Moğol yazısını değiştirip Tod yazısını oluşturmuştur. O, bu yazıyı bütün Moğol kabileleri için oluşturmayı amaçlamıştır (Çoymaa 2003: 226). Bilindiği gibi Moğol yazısında bazı harfler tek bir işaretle gösterilmekteydi. O, u için ve ö-ü için tek bir harf mevcuttu. İşte, Tod yazısı bu sıkıntıyı gidermiştir (Şagdarsüren 2001: 48).

Araştırmacılar arasında bu yazının Oyratlar arasında mı yoksa bütün Moğollar arasında mı kullanılmaya yönelik keşfedildiği tartışılmıştır (Şagdarsüren 2001: 47). Sanceyev bu konuda şunları söylemiştir: “Moğol yazısının mükemmel olmayan tarafını geliştirmek için Moğollar Pagspa yazısını kullandılar ama başarılı olamadılar. Bu yüzden Zaya Bandid 17. yüzyılda Tod yazısını oluşturdu. Yazı, Oyratların bir diyalektini yansıtıyordu. Diğer diyalektleri konuşanlar için anlaşılmazdı. Bu yüzden Kubilay'ın emriyle oluşturulan Pagspa yazısı ile Zaya Bandid'in Tod yazısı Moğol yazısıyla mücadelede yenik düşmüşlerdir. Bir ulusu birleştirmek için ulusun mensupları için ortak bir dil gerekmektedir.” (Çoymaa 2003: 227).

Tod yazısının gelişme safhaları ikiye ayrılmaktadır:

1. 1648'den 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zaman.
2. 18. yüzyılın ikinci yarısından 1924'e kadar olan süre (Kalmuklar kullandılar)

Günümüzde Çin'deki (Şincan'daki) Moğollar Tod yazısını kullanmaktadırlar (Çoymaa 2003: 228). Moğol Millî Kütüphanesinde bu yazıyla yazılmış yaklaşık iki bin kitap mevcuttur (Çoymaa 2003: 229).

Tod Yazısı Örneği:¹⁹

Тод үсэг	Тод үсэг			Үгчлэн Суудгах Гэдэг
	ӨХӨӨ	ДУНД	ЭЙӨГ	
01	ᠠ	ᠡ	ᠢ	a
02	ᠣ	ᠣ	ᠣ	e
03	ᠤ	ᠤ	ᠤ	i
04	ᠨ	ᠨ	ᠨ	o
05	ᠮ	ᠮ	ᠮ	u
06	ᠪ	ᠪ	ᠪ	ö
07	ᠳ	ᠳ	ᠳ	ü
08	ᠬ	ᠬ	ᠬ	x
09	ᠭ	ᠭ	ᠭ	g
10	ᠬ	ᠬ	ᠬ	x(a)
11	ᠬ	ᠬ	ᠬ	k
12	ᠭ	ᠭ	ᠭ	g(a)
13	ᠨ	ᠨ	ᠨ	n
14	ᠮ	ᠮ	ᠮ	ng
15	ᠴ	ᠴ	ᠴ	c, ç / 16
16	ᠵ	ᠵ	ᠵ	z, j / 16
17	ᠶ	ᠶ	ᠶ	y
18	ᠸ	ᠸ	ᠸ	ç

СОЁМБО ҮСЭГ				
10	ᠠ	ᠡ	ᠢ	d
20	ᠣ	ᠣ	ᠣ	b
21	ᠤ	ᠤ	ᠤ	s
22	ᠨ	ᠨ	ᠨ	f
23	ᠮ	ᠮ	ᠮ	l
24	ᠪ	ᠪ	ᠪ	v
25	ᠳ	ᠳ	ᠳ	r
26	ᠬ	ᠬ	ᠬ	v

Энэ үсгийг 1686 онд Занабазар гэдэг хүн зохиожээ. Соёмбо гэсэн үг нь утгаа самгард (эргийн энэтхэгийн судрын хэлний нэр) хэлээр «өөрөө болсон гэгтэн үсэг» гэсэн утгатай ажээ. Занабазар зохиосон зорилгоо хэлэхдээ түрүү үед орчуулсан ном зохиолын орчуулгыг шүүн засаж дахин хэвлэх, мөн гадаад хэлний үгийг нарийсган тэмдэглэх бололцоог улам сайжруулахыг эрмэлзсэн болно гэжээ. 90 орчим үсэг бүхий энэ бичгээр монголоос гадна самгард, төвд зэрэг гадаад хэлний үг, хэрэглэгдэхүүнийг тэмдэглэж бичсэн зүйл бидний үеийг хүртэл хадгалагдан үлдсэн билээ.

Соёмбоор ихэвчлэн зүүнээс баруунш, үгийг үе үеэр нь бичдэг боловч заримдаа дээрээс доош нь бичсэн нь

Soyömbö Yazısı

Tod yazısının keşfinden 40 yıl kadar sonra 1686'da Halhaların ilk bogd'u Öndörgegen Zanabazar, Hintlilerin lanz alfabesine bakarak Soyömbö adındaki yazıyı keşfetmiştir. Soyömbö, Samgard dilinde "kendiliğinden oluşmuş ışık"

¹⁹ Resim, www.viahistoria.com/.../ClearScript_Tod_sm.jpg adresinden alınmıştır.

Hevtee Dörvölcin Yazı (Yatay Dörtköşe Yazı)

Böyle bir yazıdan ilk olarak Palas bahsetmiştir. A. Pozdneyev de eserinde bu yazıdan “bilmece” diye söz etmiştir. Birkaç örneği vardır. Mantık olarak Soyömbö’den, şekil olarak Tibetçeden etkilenmiştir (Şagdarsüren 2001: 50).

Vagindra Yazısı

Vagindra, Sanskritçe bir isimdir. Moğolcası *Agvandorc*, *Agvaan*, *Agvaanhamba* gibi şekillerde söylenilebilir (Çoymaa 2003: 230). 1905’te Agvandorc tarafından Buryatların yeni yazısı olarak oluşturulmuştur. Vagindra yazısı olarak bilinmiştir (Şagdarsüren 2001: 50). Rinçin’e göre yazının oluşturuluş tarihi 1907’dir (Çoymaa 2003: 232). Yazının oluşturulmasındaki amaç, hem Buryatça hem de Rusça özellikleri yazıya yansıtılabilmektir (Şagdarsüren 2001: 51).

Bu yazının özellikleri şunlardır (Çoymaa 2003: 233):

1. Moğol ve Tod yazısı örnek alınarak hazırlanmıştır.
2. İşaretler açısından Kiril alfabesinden etkilenmiştir.
3. Kirilcenin bütün harflerini yazıya dökülebilmek amaçlanmıştır.
4. Buryat diyalekti temel alınmıştır.
5. Yeni işaretler kullanılmıştır. Moğol yazısı gibi hızlı yazılamayan bir yazıdır.

Kiril Alfabeti

Moğolistan’da Kiril alfabesine geçiş çalışmalarının tarihi 1930’lara kadar uzanmaktadır. 1930 yılında Moğolistan Komünist Partisinin 8. kurultayında alınan kararda Latinceye önem verilmesinin gereği vurgulanmıştır. Latin yazısı bundan sonra on yıl boyunca Moğol yazısıyla birlikte kullanılmıştır. 21.02. 1941’de Merkezî Komünist Partisi ile bakanlar kurulunun ortak kararında 29 harfli Latin alfabesi kullanılmaya devam edilsin diye kesin karar alınmıştır. 25.03.1941’de ise 22/18 kararı ile Kiril’e geçilmiştir (Şagdarsüren 2001: 52). Komünist Partisinin merkez komitesince 25/27 nolu toplantı kararı ile 09.05.1941’de 35 harfli Kiril alfabesi kabul edilmiştir. 01.01.1946’dan itibaren bütün yayınlar ve yazışmaların Kiril alfabesi ile olması kararlaştırılmıştır (Şagdarsüren 2001: 53). Kiril’e geçiş tarihini Katzner de

1941 olarak vermiştir (Katzner 2005: 203). Poppe ise, Moğol yazısının 1944'e kadar kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre, Moğollar 1944'te Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Buryatlar ise eski alfabeyi 1931 yılında terk etmişlerdir (Poppe 1965: 15).

Yeni yazının kurallarını S. Damdinsüren oluşturmuştur. Ö ve ü gibi harfler alfabeye eklenmiştir. Yeni yazının genel prensibi konuşma dilini yazıya yaklaştırmak olmuştur (Şagdarsüren 2001: 53).

3.4. Moğol Dil Bilimi Tarihi

İlk Moğolca gramer *Essais de la Grammaire Mongole* adıyla Melchisedech Thevenot tarafından 1672 yılında bastırılmıştır. Bunu Alexander Bobrovnikov'un 1835 yılındaki grameri (*Grammatika mongolskogo yazıka*) takip etmiştir. Alman asıllı Hollandalı bilgin Isaac Jacob Schmidt (1779-1847) ile birlikte Moğol dil bilimi alanındaki çalışmalar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Schmidt, Yazılı Moğolcanın gramerini ve sözlüğünü hazırlamıştır. Schmidt'in çalışmalarını Polonyalı bilgin Kowalewski'nin (1801-1878) çalışmaları izlemiştir. Kowalewski'nin Moğolca-Rusça-Fransızca sözlüğünün yanı sıra Yazılı Moğolcanın gramerine yönelik çalışmaları da mevcuttur. Rus araştırmacı Konstantin Fedoroviç Goltunski'nin (1831-1899) de Moğolca-Rusça olarak hazırladığı bir sözlük bulunmaktadır. Bir diğer Rus araştırmacı A. M. Pozdnev (1851-1920) de sözlük çalışmasıyla alana katkıda bulunmuştur. Onun Oyratça-Rusça sözlüğü sahasının en iyilerindedir. Finli bilgin Alexander Matthew Castren'in (1813-1852) de Buryat grameri üzerine çalışmaları olmuştur. Finlandiyalı bir başka bilgin Gustaf John Ramstedt (1873-1950), modern Moğol dil biliminin ve Karşılaştırmalı Altay dilleri çalışmalarının kurucusudur. Ramstedt'in ilk ana çalışması Halha Moğolcasının fonetik tanımlaması üzerine olan eseridir. Ramstedt'in öğrencisi Polonyalı araştırmacı Wladyslaw Kotwicz (1872-1944)'in Yazılı Moğolcanın El Kitabı (1902) ve Kalmuk Grameri (1915) gibi çalışmaları vardır. Rus araştırmacı Boris Yakovleviç Vladimirtsov (1884-

1931)'un da özellikle Oyrat dil bilimi ve folkloruna ait çalışmaları mevcuttur. Alman araştırmacı Erich Haenisch ise *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserin transkripsiyonunu yapmış ve 1937 yılında yayınlamıştır. Fransız Paul Pelliot (1878-1945) da Gizli Tarih'i Fransızcaya transkribe etmiş fakat tamamlayamamıştır. Rusya doğumlu Kotwicz (1897) ve Ramstedt'in öğrencisi Poppe de Moğolca alanında yoğun olarak çalışan araştırmacıların başında gelmektedir. Onun Yazılı Moğolcanın grameri ile Halha, Buryat ve Dagur lehçeleri üzerine çeşitli çalışmaları mevcuttur. Macar Ligeti ve Amerikalı Cleaves'in de alanla ilgili çeşitli çalışmaları mevcuttur (Poppe 1965: 79-93).

Moğolca, Japon araştırmacıların da dikkatlerini çekmiştir. Bu alanda özellikle Shiro Hattori, Shinobu Iwamura, Siiro Murayama ve Masayosi Nomura'nın çalışmaları dikkat çekmektedir (Poppe 1965: 93).

Halha Moğolcası üzerine ilk çalışmalardan biri G. J. Ramstedt'e aittir. Onun "*Über die Konjugation des Khalka-Mongolischen*" adlı yayını 1903 tarihlidir. Ts. Z. Zamstrano ve A. D. Rudnev de Halha Moğolcası ile ilgili çalışmışlar, bu lehçeden metinler toplamışlar ve bu malzemeyi Petersburg'da 1908'de yayımlamışlardır (Poppe 1987: 5). Poppe de Halha Moğolcasının yapısı ve grameri üzerine çeşitli yayınlar yapmıştır. Onun "*Khalka-Mongolische Grammatik mit Bibliographic, Sprachproben und Glossar*" adlı eseri Wiesbaden'de 1951 yılında yayımlanmıştır. B. H. Todayeva'nın "*Grammatika Sovremennogo Mongol'skogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*" adlı eseri de Moskova'da 1951 yılında yayımlanmıştır. Sanceyev'in de Halha Moğolcasının grameriyle ilgili kısa bir çalışması olmuştur. A. R. Rinçin bu çalışmaya küçük fakat değerli bir Moğolca (Halha Moğolcası)-Rusça sözlük ilave etmiştir. B. Ya. Vladimirtsov'un Halha Moğolcasının fonetiği üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışma da (Srvnitel'naya Grammatika Mongol'skogo pis'mennogo Yazıka i Halhaskogo Nareçiya, Vvedenniye i Fonetika) bu alanın en değerli çalışmalarındandır (Poppe 1987: 6). İlk baskısı 1996'da ikinci baskısı 2001 yılında yapılan ve Rita Kullmann ile D.Tserenpil tarafından hazırlanan *Mongolian Grammar* adlı eser de Halha Moğolcası esas alınarak hazırlanmış son yıllardaki değerli çalışmalardan biridir. Halha Moğolcası, son olarak *The Mongolic Languages* adlı

kitabta “Khalka” başlığıyla Jan-Olof Svantesson tarafından işlenmiştir (Svantesson 2003: 154-176).

Bir diğer Moğol lehçesi Buryat da ayrıntılı olarak incelenen diller arasındadır. Castren, A. D. Rudnev ve Sanceyev’in Buryat diyalektleri üzerine çalışmaları olmuştur. Poppe’nin “*Grammatika Buryat-Mongol’skogo Yazıka*” adlı eseri 1938’de yayımlanmıştır. Sanceyev’in Buryatçanın Khari diyalektini esas alıp yazdığı bir grameriyle yine Buryatçanın sentaksı üzerine yazdığı bir kitabı vardır. Poppe bu son kitabı çok iyi bulmaz. Çeremisov tarafından hazırlanan Buryatça-Moğolca-Rusça sözlük de değerli eserler arasındadır (Poppe 1987: 7). Buryatça, son olarak Elena Skribnik tarafından ele alınmıştır (Skribnik 2003: 102-128).

İç Moğolistan’daki Ordos diyalekti üzerinde R. Antoine Mostaert’in çeşitli çalışmaları olmuştur (Poppe 1987: 8). Ordos lehçesi son olarak Stefan Georg tarafından işlenmiştir (Georg 2003: 193-209).

Kalmuk diyalektleri üzerinde G. J. Ramstedt’in 1935 yılı baskılı “*Kalmückisches Wörterbuch*” adlı çalışması önemlidir. Kalmukçanın grameri üzerinde V. L. Kptviç’in “*Opıt’ Grammatiki Kalmutskago Razgovornago Yazıka*” adlı önemli eserinin ilk baskısı 1915 tarihlidir. (Poppe 1987: 9). Yine Ramstedt’in Kalmuk dilinden örnekler adlı eseri (*Kalmückische Sprachproben*) dikkate değer çalışmalar arasındadır (Poppe 1987: 10). Kalmukça üzerine son yayınlardan biri Uwe Bläsing tarafından yapılmıştır (Bläsing 2003: 229-247).

Orta Moğolca (Middle Mongolian) (13.-15. yüzyıllar), hakkında elimizde iyi belgeler vardır. Bunlardan en önemlisi *Gizli Tarih*’tir. Bu metin hakkında ilk çalışma Haenisch’e aittir. Haenisch’in 1937 yılında yayımladığı çalışma transkripsiyon ve sözlükten oluşmaktadır. Fransız Pelliot ve Mostaert’in de *Gizli Tarih* üzerine çalışmaları olmuştur (Poppe 1987: 11-12). Ülkemizde, eser hakkında Ahmet Temir çalışmış ve eseri Türkçeye kazandırmıştır. Son olarak Volker Rybatski, *The Mongolic Languages* adlı çalışmanın “Middle Mongolian” bölümünü kaleme almıştır (Rybatzki 2003: 57-82).

Louis Ligeti'nin editörlüğünde 1970 yılında Amsterdam'da yayımlanan *Mongolian Studies* adlı eserde alanla ilgili 33 makale yer almaktadır. Burada yer alan ve Bertagayev tarafından yazılan “*On the Etymology of a Colour Name in Mongolian*” (Bertagayev 1970:67-70) ile S. Hattori'nin kaleme aldığı “*The Length of Vowels in Proto-Mongol*” (Hattori 1970: 181-193) başlıklı çalışmalar dikkat çekici yazılardır.

Moğolcayla ilgili son çalışmalardan biri Juha Janhunen'in editörlüğünü yaptığı *The Mongolic Languages* adlı eserdir. 2003 yılında yayımlanan bu çalışmada hem tarihî hem de çağdaş Moğolca üzerinde durulmuş; özellikle de çağdaş Moğol lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

4. ÇUVAŞ TÜRKÇESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Bugün ağırlıklı olarak Rusya Federasyonu'nda yaşayan Çuvaşların konuştuğu dil olan Çuvaşça, Türkologlarca Eski Batı Türkçesinin bir kolu ve Volga Bulgarcasının bir devamı olarak görülmüştür.

Bulgarların Türk dili tarihinde özel bir yeri olduğunu belirten Ercilasun, Bulgar Türklerinden kalan dil malzemesinin çok olmamasına rağmen, bu malzemenin bazı özellikleri belirlemek ve Bulgar Türkçesinin Çuvaş Türkçesiyle ilişkisini ortaya koymak için yeterli olduğunu söylemiştir (Ercilasun 2004: 205). İdil Bulgar Devleti'nin nüfusunun önemli bir bölümünün Çuvaşça türünde bir Türk dili konuştuğunu ifade eden Zimonyi ise, yine de dilsel ve tarihsel gerçeklere dayanarak, bugünkü Çuvaşların İdil Bulgarlarının doğrudan ardılları sayılamayacağını belirtmiştir (Zimonyi 2002: 606).

Németh, Bulgar adının etimolojisini başlangıçta *bulga-* “karıştırmak” fiilinden getirirken sonraları bu adın *bulga-* “isyan çıkarmak” fiilinden geldiğini söylemiştir (Zimonyi 2002: 606). Bu fikre pek çok araştırmacı katılmaktadır (Kurat 1992: 109). Bulgarların tarihî belgelerde ilk zikredilişinin 480 yılı olduğunu belirten Zimonyi, bu devletin İç Asya’dan batıya 480’den önce, muhtemelen de 463 civarında gelmiş olabileceğini ifade etmiştir (Zimonyi 2002: 608).

“Çuvaş kitabını inek yemiş.” manasındaki bir Çuvaş atasözü, Çuvaşların geçmişlerine ait yazılı belgelerin kaybolduğunun kendileri tarafından dile getirilişinin bir göstergesidir (Yüce 1996: 208). Yine de Bulgar adına ilk olarak Bizans kaynaklarında 482 yılında rastlamak mümkündür. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Bulgarların Karadeniz’in kuzeyinde yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Bulgarlar, Kutrigurlar ve Utrigurlar diye iki ayrı grup hâlinde yaşamışlardır (Kurat 1992: 108-109).

Avarların, Göktürklerin baskısından kaçarak Adriyatik’e kadar uzandığı yıllarda İdil ve Don boylarında yaşayan Utrigur ve Kutrigur Bulgarları da Göktürk Kağanlığı’nın hâkimiyeti altına girmiştir (Kurat 1992: 111).

630’da Göktürk Hakanlığı’nın fetret devrine girmesi üzerine Bulgarlar, “Büyük Bulgarya” Devleti’ni kurmuşlar; fakat Bulgarların kurduğu bu devlet, 665’ten sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştır. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresindeki kalabalık Bulgar kitleleri Tuna’ya doğru yönelmişler ve Balkanlara girerek 681 yılında Tuna Bulgarları Devleti’ni kurmuşlardır (Merçil 1997: 13).

Büyük Bulgar Devleti’nin parçalanmasından sonra Don boyundaki esas Utrigur kitlesi ise Hazarların tazyiki ile kuzeydoğu istikametine çıkarak Orta İdil boyunda durmuşlardır. İdil Bulgarları, buradaki Fin-Ugor ve daha önce gelen Türk menşeli kavimleri idareleri altına alarak burada bir devlet kurmuşlardır (Kurat 1992: 110, 111).

Bulgarlar, Hazar Hanlığı yıkılana kadar (965) bu devlete tâbi olmuşlar ve Hazar Hakamı'na vergi ödemişlerdir. 1236'da Moğollar, Bulgarlara saldırmışlar, köyleri ve şehirleri yıkmışlardır. Bulgarlar, Moğol istilasından sonra Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın Ordu Devleti zamanında bağımsızlıklarını bir dereceye kadar korumuşlar, zaman zaman da Altın Ordu Hanlığı'na kafa tutmuşlardır. Altın Ordu Hâmı Pulat Timur 1361'de Bulgarları cezalandırmış ve Bulgar şehri yeni bir tahribata maruz kalmıştır. 1391 yılında, Timur'un Altın Ordu Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrip edilmiştir. 9-13. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar şehri, 1399 senesinde de Ruslar tarafından tahrip edilmiştir (Merçil 1997: 14, 15).

Araştırmacılardan Barthold, Çuvaş halkının Bulgar ve İslavların karışımından meydana geldiğini söylerken, Kovalevskiy, Çuvaşların kökenini Suvarlara dayandırır. Rasonyi'ye göre ise Çuvaşların kanında Türk'ten başka bir karışım varsa bu ancak Fin kanı olabilir (L. Rasonyi 1996: 95).

Çuvaşlar, Golden'e göre de antropolojik tip özellikleri bakımından Finli dağlılar olan Marilere yakındırlar (Golden 2002: 330). İdil Bulgarları ile Çuvaşlar arasında dilsel bir ilişkiye dair şüphe görmeyen Golden, bununla birlikte İdil Bulgarları arasında önemli bir yere sahip İslam geleneğinin Çuvaşlar arasında bulunmamasının şaşırtıcı bulunabileceğini ifade etmiştir (Golden 2002: 331). Tekin ve Ölmez, Çuvaşların bugün Ortodoks Hristiyan olma durumlarını, onların kentli Bulgarların değil de kırsal kesimde yaşayan Müslüman olmamış pagan Volga Bulgarlarının torunları oldukları şeklinde değerlendirmişlerdir (Tekin-Ölmez 1999: 61).

Çuvaşların tarihin hiçbir döneminde kendilerini “Bulgar” diye adlandırdıklarına dair bir kanıt bulunmadığını belirten Golden'e göre Çuvaşların Moğol istilasından sonraki dönemde oluşma ihtimalleri oldukça yüksektir. Golden düşüncelerine şöyle devam etmiştir: “*Muhtemelen, Bulgar devleti bünyesindeki Oğurca konuşan unsurlar Müslümanlaşamadı ve Altın Orda devletinin dağılmaya başlamasıyla bir kısmı başlangıçta, diğer kısmı ise daha sonra göç ederek, geçmişte*

söz konusu devletin bir parçası olan Fin bölgelerine gittiler. Burada, yerel halkla karıştılar ve Çuvaşları oluşturdular.” Golden’e göre Çuvaşların oluşumu her hâlükârda Moğollar döneminde yaşanan kesintiler ve yerinden edilmelerin bir ürünüdür (Golden 2002: 331).

Volga Bulgarlarından günümüze dil yadigârı olarak bazı kitabeler ulaşmıştır. 13.-14. yüzyıldan kalma bu kitabeler başlıca üç dilde yazılmıştır. Bunlar; Volga Bulgarcası, Tatarca ve Arapçadır (Tekin 1988: 7). Zimonyi de İdil Bulgar kitabelerinin bir kısmının Çuvaşça türündeki bir dille, diğer bir bölümünün ise Genel Türkçe ile yazıldığını ifade etmiştir. Bulgar Türkçesi ile yazılmış yadigârlar 14. yüzyılın ortalarından itibaren artık görülmezken, diğer gruba ait olanlar devamlılık göstermişlerdir. Zimonyi, buradan hareketle İdil’deki Bulgar nüfusunun Bulgar Türkçesi konuşan kısmının ya tamamen yok olduğu, ya da oraya gelip yerleşen Kıpçak halklarıyla karıştığı sonucunu çıkarmıştır (Zimonyi 2002: 614).

Volga Bulgar kitabeleri, genel olarak şu bölümlerden meydana gelmiştir: 1. Açılış, 2. Giriş, 3. Künye, 4. Rahmet dileme, 5. Vefat bildirme, 6. Kapanış (Tekin 1988: 7).

Marcel Erdal da 1993 yılında yayımlanan *Die Sprache der wolgalbolgarischen Inschriften* adlı eserinde Volga Bulgar kitabelerinin altı ana başlıkta yazıldığını ifade etmiştir. Bu başlıklar şu şekildedir:

1. Açılış kalıpları: Arapça
2. Ölünün kimliği ve bu taşın ölenin mezar taşı olduğu: Türkçe
3. Ölen için Allah’tan rahmet dilenen bölüm: genellikle Arapça, ara sıra Türkçe
4. Ölüm tarihi: Türkçe, bazen de rahmet dilemeden önce
5. Nadir olarak ölü için dua talebi: Türkçe
6. Bitiş kalıpları (Gözaydın 1996: 735-736).

Róna-Tas, Çuvaşların atalarının muhtemelen Volga Bulgar kitabelerindeki dile benzer bir dil konuştuklarını belirtmiştir (Róna-Tas 1986: 172). Tatar âlimi Hüseyin Feyizhanov yazıtlardaki dilin Çuvaşça ile ilgisini ortaya koymuş, Çuvaşçanın Bulgarcadan çıktığı yolundaki teori ise İlminskiy tarafından ortaya atılmıştır. İlminskiy'nin teorisini savunanlardan N. F. Katanov, Volga Bulgar kitabelerinin dilini Çuvaşça ile bir saymıştır. Tekin, teoriyi destekleyen Aşmarin'in *Bolgarı i Çuvaşi* adlı eserini bu teorinin ispatı için yazılmış gibi görmektedir (Tekin 1988: 1-2). "*Bulgar-Turkish*" terimi, Volga Bulgarlarını ifade etmek için Aşmarin'in etkisi altında kalan Gombocz tarafından teklif edilmiştir (Róna-Tas 1986: 172).

Volga Bulgar kitabelerinden 18. yüzyıla kadar geçen süre içinde Çuvaşlara dair herhangi bir kayda rastlanmadığını belirten Hovdhaugen, 18. yüzyıla ait Çuvaş malzemesini şöyle sıralamıştır (Hovdhaugen 1977a: 274):

1. Strahlenberg 1730'da geçen 28 kelime.
2. *The Lord's Prayer*'in transkripsiyonunda geçen 300 kelime ve Müller 1759'da geçen bazı isimler (yer isimleri vb.).
3. 1769'da Leningrad'ta yayımlanan *Soçineniya Prinadlezaşçıya k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka* adlı ilk Çuvaş grameri.
4. Pallas 1786-89'da verilen yaklaşık 290 kelimelik Çuvaşça kelime listesi.

Diğer Türk lehçeleri gibi bir z / ş dili değil de r / l dili olması ve bu bakımdan Türkçe dışındaki Altay dillerinin diğer üyeleriyle ortaklıklar göstermesi, Türkologların Çuvaşça üzerindeki ilgisini daima canlı tutmuştur. Çuvaşçanın bir Türk dili olup olmadığı uzun zaman tartışma konusu olmuş, neticede Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu görüşü kabul görmüştür.

Türkologlar, Volga Bulgarcasının bugünkü devamı olarak görülen Çuvaşçanın Türk lehçeleri arasındaki yerini belirlemeye çalışırken farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. W. Radloff, Çuvaşçanın Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili olabileceği ihtimali üzerinde dururken, J. G. Ramstedt ve N. Poppe, Çuvaşçanın

Türkçe ile Moğolca arasında köprü vazifesi yapan üçüncü bir dil olduğu görüşünü savunmuşlardır (Yüce 1993: 389). Ramstedt'e göre Çuvaşça Türkçe ile Moğolca arasında bulunan Altay dil ailesinin bağımsız bir üyesidir (Benzing 1988b: 274). Benzing, Çuvaşçayı Altay dil topluluğunun müstakil bir dalı olarak görmenin yanlış olduğunu vurgulamıştır (Benzing 1988a: 150). Ramstedt, 1922 yılında yayımlanan *Zur frage nach der stellung des Tschuwassischen* adlı makalesinde Çuvaşçayı ilk kez bir Türk dili ve Moğolca ile doğrudan akraba saymıştır (E.Yılmaz 2002a: 113).

Lehçe tasniflerinde araştırmacılar Çuvaşçaya şu şekilde yer vermişlerdir: Çuvaşça, Friedrich Adelung'un (1768-1843) tasnifinde "Moğol-Tatar ırkı" başlığı altında incelenmiştir. Klapproth (1783-1835), yirmi üç Türk şivesine ait lugat malzemesi verirken bunlar arasında Çuvaşçayı da zikretmiştir. Balbi (1782-1848), tasnifinde "Türk Dili" başlığı altında diğer Türk lehçelerine yer verirken Çuvaşça ve Yakutçayı ayrı bir başlık altında ele almıştır. Palmblad (1788-1852) Çuvaşları "Türkçe Konuşan Fakat Türk Aslından Olmayan Kavimler" başlığı altında ele almıştır. Hammer (1774-1856), "Sibirya" başlığı altında Çuvaş, Yakut ve Başkurt isimlerine yer vermiştir. Radloff'un (1837-1918) tasnifinde Çuvaşça yer almamıştır. Vambéry (1832-1913), Çuvaşlara "Volga Türkleri" grubunda yer vermiştir. Ramstedt, Çuvaşçayı ayrı bir grup olarak ele almıştır. Németh, Çuvaşça ve Yakutçayı bir grupta, diğer Türk şivelerini ise başka bir grupta toplamıştır. Samoyloviç, Çuvaşçayı "R Grubu (Bulgar)" başlığı altında incelemiş ve Bulgar Türkçesinin bir devamı olarak görmüştür. Ligeti, Çuvaşçaya "Türki Diller" başlığı altında yer vermiştir. Räsänen de yedi grupta incelediği Türk şiveleri içinde Çuvaşçayı ilk ve ayrı bir kol olarak ele almıştır. Baskakov ise "Türk Dillerinin Garbi Hun Dalı" başlığı altında Bulgar Grubu'nu ele almış ve Çuvaşçayı bu grup içinde göstermiştir (Arat 1987a: 76-122). Arat, Türk lehçe grupları arasında yer verdiği Çuvaşça'yı "r-Grubu (Çuvaş)" başlığı altında göstermiştir (Arat 1987a: 138). Tekin, çağdaş Türk lehçelerini 12 gruba ayırırken Çuvaşçaya r/l grubu olarak ilk sırada yer vermiştir (Tekin 2005a: 397). Dolgopolsky, Çuvaş lehçesini, Bulgar grubunun altında Eski Bulgarcadan sonra göstermiştir (Dolgopolsky 1998: 7). Clark da Çuvaşçanın Volga Bulgarlarıyla ve Ogur diliyle yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir (Clark 1998: 434).

Macar Türkolog Róna-Tas, Çuvaşçanın tarihî gelişimini şu şekilde göstermiştir:

I. Çok Eski Bulgarca (Ancient Bulgarian): Bu dönemde Bulgar diyalektleri Late Ancient Turkic (Geç En Eski Türkçe) içinde gelişmiştir. Bu, En Eski Bulgar kabilelerinin Batı Türkleriyle birlikte batıya hareket ettikleri MÖ. 1. yüzyıldan MS. 4. yüzyılın başına kadar sürmüştür.

II. Eski Bulgarca (Old Bulgarian): Bu dönem iki alt grupta incelenebilir: Erken Eski Bulgarca (Early Old Bulgarian) ve Geç Eski Bulgarca (Late Old Bulgarian). Erken Eski Bulgarca, Onogur-Bulgar kabilelerinin Kazakistan civarında görüldüğü 4. yüzyılın ortalarından itibaren Büyük Bulgar imparatorluğunun 670'lerde dağılmasına kadar devam etmiştir.

Geç Eski Bulgarca, iki alt döneme ayrılabilir: Bunun birincisi, 9. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu dönemde Türkçe konuşan Balkanlardaki Bulgarlar, Slavlarca asimile edilmişlerdir. Kuzeye hareket eden Volga Bulgarları ise 9. yüzyılda Volga Bulgar imparatorluğunu kurmuşlardır. Geç Eski Bulgarcanın ikinci periyodu 9. yüzyıldan Moğol istilasına kadar (1235-1236) sürmüştür.

III. Orta Bulgarca (Middle Bulgarian): Bu dönem, Volga Bulgar imparatorluğunun yıkılışıyla başlamaktadır. Bu dönemde, bazı Volga Bulgar grupları Kıpçak kabilelerin etkisiyle Tatarlaşmışlardır. Diğer Volga Bulgar grupları ise Kıpçak işgalinden kaçmışlardır. Fakat bunlar da ormanlarda yaşayan Fin-Ugor halklarıyla yakın ilişki kurmuşlardır. Bu dönem, günümüz Çuvaş dilinin başlangıç dönemidir. Erken Orta Bulgarca dönemi 1430'a, Geç Orta Bulgarca dönemi ise Kazan'ın işgaline kadar (1552) sürmüştür. Bu dönemde Kıpçak ve Tatar etkisi söz konusudur.

IV. Yeni Bulgarca (New Bulgarian): Son zamanlarda Kazan Tatarları kendilerini Bulgarlar diye adlandırmışlardır. Yeni Bulgarca döneminde, Kıpçak-

Tatar dilinin etkisi azalmıştır. Fakat bu sefer de Rusçanın etkisi doğmuş ve Çuvaşların Hristiyanlaşma süreci başlamıştır. Erken Yeni Bulgarca ya da Erken Çuvaşça dönemi Kazan'ın düşmesinden Çuvaşçanın 1723'te ilk yazılı kaynaklarının ortaya çıkışına kadar sürmüştür. İkinci alt grup ise Çuvaş edebî dilinin oluşumundan 19. yüzyılın sonuna dek sürmüştür. Ekim Devrimi'nden sonra ise Modern Çuvaşça gelişmiştir (Róna-Tas 1986: 172, 173).

Çuvaşça, bugün Viryal (Yukarı) ve Anatri (Aşağı) olmak üzere iki diyalekte sahiptir. Yazı dili Anatri (Aşağı) ağzına dayanmaktadır.

Çuvaşların kullandıkları yazı meselesine gelince; Çuvaşların ataları olarak kabul edilen Volga Bulgarlarından kalma dil yadigarları Arap alfabesiyle yazılmışlardır (Tekin 1988). Bununla birlikte Rus misyonerleriyle karşılaştıklarında Çuvaşların yazıları mevcut değildir. Bu sebeple Çuvaşça ilk olarak 1730'lu yıllarda Rus alfabesiyle (Kiril) yazılmaya başlamıştır. 1769'da ilk Çuvaşça gramer yayımlanmıştır. İ. Ya. Yakovlev 1871-1872 yıllarında Çuvaşça için ilk alfabeği hazırlamıştır.

Onun hazırladığı bu alfabe 1933 yılına kadar kullanılmıştır. Çuvaş alfabesi 1938'de yapılan birtakım değişikliklerden sonra bugünkü son biçimini almıştır (Tekin-Ölmez 1999: 61). Bugünkü Çuvaş alfabesi, Yakovlev'in 1872'de meydana getirdiği alfabenin biraz değiştirilmiş şeklinden ibarettir (Yüce 1993: 389). Alfabe, 35 harf ve 2 yardımcı işaretten oluşmaktadır. Çuvaşçadaki seslerin 9'u ünlü, diğerleri ise ünsüzdür. Bugün kullanılmakta olan Çuvaş alfabesi ve transkripsiyon işaretleri şu şekildedir:

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Р р	R r
Ă ă	Ĭ ĭ	С с	S s
Б б	B b	Ç ç	Ş ş
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	U u
Д д	D d	У у	Ü ü
Е е	E, Ye, e, ye,	Ф ф	F f
Ё ё	ĭ ĭ	Х х	H h
Ё ё	YO yo	Ц ц	TS ts
Ж ж	J j	Ч ч	Ç ç
З з	Z z	Ш ш	Ş ş
И и	İ i	Щ щ	ŞÇ şç
Й й	Y y	Ъ ъ	sertlik işareti
К к	K k	Ы ы	I ı
Л л	L l	Ь ь	yumuşatma işareti
М м	M m	Э э	E e
Н н	N n	Ю ю	YU yu
О о	O o	Я я	YA ya
П п	P p		

5. ALTAY DİLLERİ TEORİSİ TARİHİ

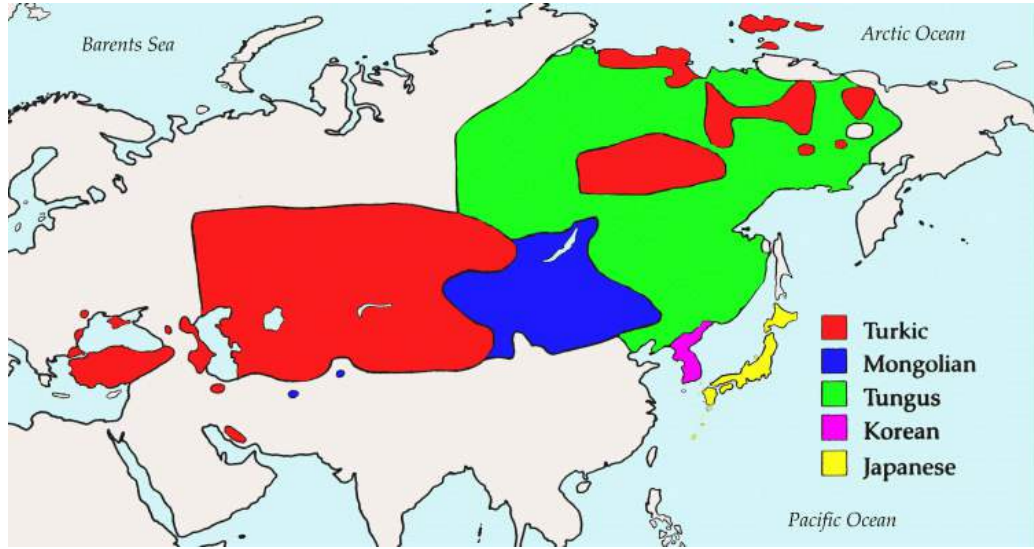
Altay dilleri teorisi, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın bir dilden, yani Ana Altay dilinden, geldiği görüşüne dayanan bir teoridir. Araştırmacılar arasında, Korece ve Japoncanın bu gruba dahil olup olmadığı konusunda zaman zaman ihtilaf yaşanmış olsa da son yıllarda bu iki dil de Altay dil ailesi içinde anılmaya başlanmıştır. Dünya dillerini sınıflandırma çalışmalarıyla tanınan Ruhlen ise, Altay dil grubuna giren dilleri iki gruba ayırmış; ilk grupta Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcayı ikinci grupta da Korece ve Japoncayı değerlendirmiştir (Ruhlen 1991: 328, 329).

Uzun zamandan beri tartışılan Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri arasındaki yakınlığın, genetik akrabalıktan kaynaklandığı görüşü ilk olarak Strahlenberg tarafından ortaya atılmıştır. Genetik akrabalığın reddi ise 1820’de Rémusat ile başlamıştır (Doerfer 2003: 157). İki buçuk asrı geçen süre içerisinde K. Grønbech, J. R. Krueger, Clauson, Doerfer, Benzing, Şçerbak ve Róna-Tas gibi isimler genetik akrabalığı reddetmişlerdir. Ramstedt, Németh, Poppe, Aalto ve Baskakov gibi araştırmacılar ise genetik akrabalığı savunmuşlardır. Türkiyeli Türkologlar da, başta Talat Tekin²¹, Osman Nedim Tuna ve Tuncer Gülensoy gibi isimler olmak üzere, adı geçen diller arasında genetik akrabalığın söz konusu olduğu görüşünde genellikle birleşmiş görünmektedirler.²²

Altay dilleri oldukça geniş bir sahada konuşulmaktadır. Son çalışmalardan birinde bu coğrafya şöyle tanımlanmıştır: “Bu alan, batıda Türkiye, hatta Balkanlardan başlayıp Avrupa Rusyası’ndan Merkezî Asya’yı geçerek Sibirya’ya, Moğolistan’a, Çin’e ve nihayet doğuda Pasifik Okyanusu’na kadar uzanmaktadır.” (Katzner 2005: 18). Osman Nedim Tuna, enlem ve boylamlarını işaret ederek net çizgilerle çizmeye çalıştığı bu alanın yüzölçümünü 19.878.368 km² olarak vermiştir (Tuna 1992: 7).

²¹ Gülensoy, Tekin’in başlangıçta teoriye muhalefet etmese de sonraları akrabalığa karşı çıktığını söylemiştir (Gülensoy 1998: 219).

²² Lajos Bese, tartışmaya katılmak istemediğini belirterek “dil alakası” terimini tercih ettiğini söylemiştir (Bese 1972: 555).

Harita 1: Altay dilleri ailesi

Altay dillerini konuşanların sayısı, kaynaklarda farklı farklı verilmiştir. Son yapılan çalışmalardan birinde, Ruhlen, Aynu'yu da dahil ederek bu dilleri konuşanların sayısını şöyle vermiştir (Ruhlen 1991: 287):

Dil Aileleri	Mevcut Dil Sayısı	Konuşan Sayısı
Türkçe	31	80.000.000
Moğolca	12	3.000.000
Tunguz	16	80.000
Korece	1	55.000.000
Japonca-Rykyuan	2	115.000.000
Aynu	1	Çok az
Toplam	63	250.000.000

Gülensoy, Altay dillerini konuşanların sayısının 350 milyondan fazla olduğunu belirtirken (Gülensoy 2000: 21), Katzner, Japonca ve Koreceyi dahil etmeden Altay dillerini konuşanların sayısını 150 milyon olarak göstermiştir (Katzner 2002: 18).

Altay dillerini konuşanların sayısında olduğu gibi bu grubun en kalabalık üyesi olan Türkçeyi konuşanların sayısı için de çeşitli rakamlar verilmiştir. Yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere Ruhlen, dünyada Türkçe konuşanların sayısını 80 milyon olarak gösterirken, Hasan Eren, “*Çağdaş Türklerin Sayısı*” başlıklı yazısında, H. Boeschoten de “*The Speakers of Turkic Languages*” adlı çalışmasında bu sayıyı yaklaşık 125 milyon olarak vermişlerdir (Eren 1995: 352; Boeschoten 1998: 13,14). Bunlardan, özellikle Ruhlen’de, Türkçe konuşanların sayısında büyük eksikliklerin olduğu dikkati çekmektedir.

Altay dilleri teorisine inanan araştırmacılar, bu dillerin yaşı üzerinde de durmuşlardır. Bugün, Altay dil ailesi içinde düşünülen dillerin Ana Altay dilinden ne zaman ayrıldıkları hususunda, bilim adamlarınca çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ramstedt’e göre Tunguz, Kore, Moğol ve Türk dilleri ve halkları M.Ö. 4000 yılında birbirinden ayrılmıştır (Róna Tas 1986: 53). Ligeti, bu tarihi M.Ö. 3000-2000’lere götürmüştür (Róna Tas 1986: 170). Osman Nedim Tuna’ya göre ise; 1966 yılı baz alınınca, Ana Altay dili 8972, Ana Tunguz dili 5872, Ana Moğol dili 7112, Ana Türk dili de 8352 yaşındadır (Tuna 1992: 34).

Altay dillerinin yaşlarıyla ilgili yukarıdaki ve benzeri görüşler ileri sürülse de aslında bu dillerden günümüze ulaşan yazılı belgelerin geçmişleri hiç de eskilere dayanmamaktadır. Moğolcanın en eski yazılı belgesi, 1225 tarihli *Yesunke Taşı*’dır. *Moğolların Gizli Tarihi* adıyla dilimize çevrilen *Mongol-un Niguça Tobça’an* ise 1240 yılından kalma bir eserdir. Bir diğer eski Moğol kaynağı *Altan Tobçi* ise 16. yüzyıla aittir²³. Tunguzcanın en eski belgeleri 1413 ve 1433 tarihlidirler. Korecenin en eski yazılı belgesi ise 1443 tarihlidir. Altay dilleri arasına son yıllarda dahil edilen Japoncanın en eski yazılı belgesi 712 yılından kalma *Nihan Şoki*’dir (Gülensoy 2000: 22-24). Tekin, Türkçenin, tarihi bilinen en eski yazıtı kabul edilen Çoyr yazıtının 688-692 yılları arasında dikildiğini düşünmektedir (Tekin 1999: 19). Bir Köktürk

²³ Tuncer Gülensoy, 1986 Belleteninde “*Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçı’nin Türk Dili ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*”, başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Altan Tobçi’nin % 83 oranında Gizli Tarih ile aynı olduğunu belirten Gülensoy, çalışmasında iki eseri folklorik açıdan değerlendirmiştir (Gülensoy 1988: 25-30).

erinin İleriş'e katıldığını anlatan altı satırlık bu yazıt için Ercilasun ise 687-692 tarihlerini vermiştir (Ercilasun 2004: 130).

Róna-Tas, “*The Altaic Theory and the History of a Middle Mongolian Loan Word in Chuvash*” adlı çalışmasında, Altay dilleri arasındaki bağı çeşitli sebeplere dayandırmıştır (Róna-Tas 1975: 201). Róna-Tas, başka çalışmalarında bu maddeleri tekrar dile getirmiştir (Róna-Tas 1991: 14; 1986: 123). Bunlar şu şekildedir:

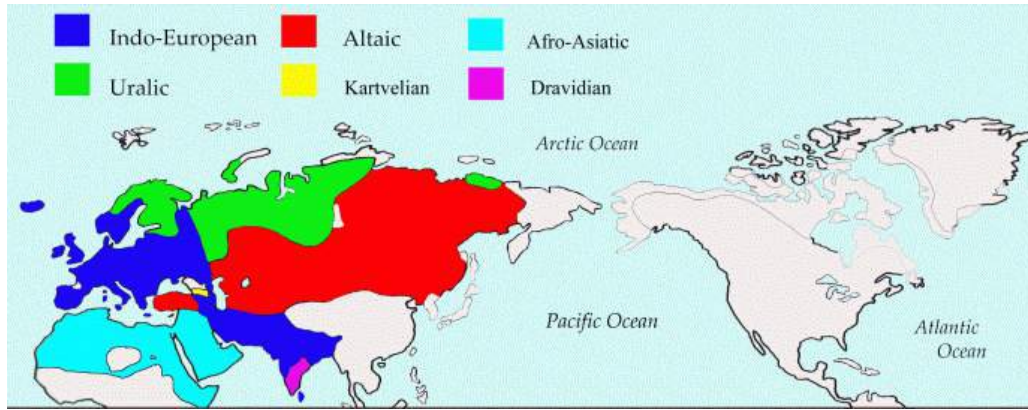
1. Tarihî ilişkiler
2. Coğrafi yakınlaşmalar
3. Tipolojik paralellikler
4. Bağımsız kökenlerin yakınlaşması (Convergencies of independent origin)
5. Şans eseri, şans, tesadüf (Chance)
6. Genetik ilişki

Róna-Tas'a göre, son maddenin bilimsel olarak ispatlanması, diğer maddelerin ortadan kalkmasına neden olacaktır (Róna-Tas 1975: 201). Róna-Tas, ayrıca; tesadüfün, düzenli ilişkinin bir nedeni olamayacağını da belirtmiştir (Róna-Tas 1991: 14). Róna-Tas, “*On the Meaning of the 'Altaic'*” adlı çalışmasında ise eğer bir Altay dilleri grameri oluşturulacaksa böyle bir gramerde yer alması gereken maddeleri (Róna-Tas, bu maddelerden bazılarını, yukarıdaki çalışmalarında da değinmiştir.) akrostiş yöntemiyle şu şekilde sıralamıştır (Róna-Tas 1986: 128):

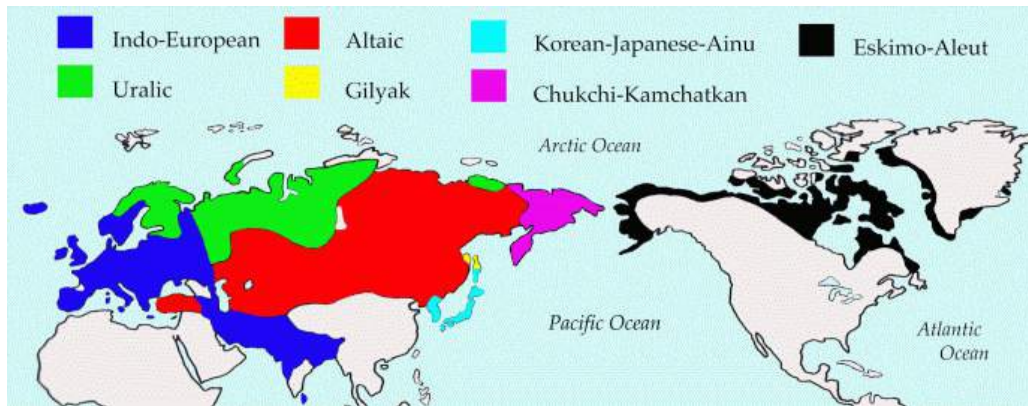
- Areal contacts
- Loan relations
- Typologically common features
- Adstratum influence
- Identical origin
- Convergent development

Altay dilleri meselesini ele alırken Nostratik hipotezine de değinen Róna-Tas, H. Pedersen'in ortaya attığı ve Illich-Svitych ile takipçileri tarafından geliştirilen bu

hipoteze göre Altay, Ural, Hint-Avrupa, Dravid, Hamî-Samî ve Kartvel gibi altı büyük dil ailesinin var olduğunu ifade etmiştir (Róna-Tas 1991: 19). Svitych ve onun takipçilerinin, bu altı grubun genetik olarak akraba olduğuna inandıklarını belirten Róna-Tas'a göre, bu meselede ve benzer iddialarda konuyu incelemek için uygun metotlar ortada mevcut değildir. Róna-Tas, eğer bir Ana Altay dili varsa bunun tarihinin M.Ö. 5000'lere gittiğini ve eğer bir Nostratik ana dili varsa bunun tarihinin de birkaç bin yıl daha önceye götürülmesi gerektiğini belirterek Nostratik teorisinin, Türkoloji çalışmalarına yardım edemeyeceğini ifade etmiştir (Róna-Tas 1991: 20).

Harita 2: Nostratik dil ailesi ve Altay dil grubu.

Harita 3: Avrasyatik dil ailesi ve Altay dil grubu .

Konuyla ilgilenen araştırmacılar, zaman zaman Ural-Altay dillerinin ya da sadece Altay dillerinin genel özelliklerini belli başlı maddeler altında toplamışlardır.

Mesela, Estonyalı bilgin F. Wiedemann 1838'de Ural-Altay dillerinin özelliklerini on dört maddede toplamıştır (Temir 1992: 5-6). Prof. Dr. Zeynep Korkmaz da son çalışmalarından birinde Altay dillerinin başlıca ortak özelliklerini şu şekilde sıralamıştır (Korkmaz 2003: LXXI-LXXIII):

1. Aile içinde yer alan dillerin hepsi de eklemeli dillerdir.
2. Türetme ve çekimde hep son ekler kullanılır. Bu dillerde ön ek sistemi yoktur.
3. Altay dillerinde cinsiyet de yoktur. Bu nedenle kelimeler şekil değişikliğine uğramaz.
4. Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar genellikle teklik biçimindedir: iki el, üç ev, beş oda gibi.
5. Altay dilleri eklemeli dil yapısında olduğundan kelime kök ve gövdeleri sabittir. Türetme yeni eklerle yapılır. Zengin bir ek sistemi vardır.
6. Diller arasında, aynı kökten kaynaklanmış ortak ekler vardır. Bu özellikle Moğolca ile Türkçe arasında daha belirgindir.
7. Cümle yapısı bakımından özne fiilden önce gelir ve genellikle baştır. Fiil cümlenin sonundadır. Ad ve sıfat tamlamalarında, belirten belirtilenden önce gelir.
8. r/z ve ş/l ses denklikleri.
9. Altay dillerinde ünlü uyumlarının varlığı.
10. Altay dillerinin hiçbirinde kelime başında r, l ve n ünsüzleri bulunmaz. Türkçe ve Moğolcada f fonemi yoktur.

Ercilasun, destanların, bilhassa Oğuz Kağan destanının, Türk-Moğol münasebetleri bakımından hususi bir ehemmiyeti olduğunu düşünmektedir. Devâdârî'nin verdiği bilgiye göre Ulu Han Ata Bitigi adlı kitap, Celâleddîn Hârezmşâh'ı takip eden Tatarların nereden çıktığını ve onlardan öncekileri anlatmaktadır. Devâdârî'nin "Türk-Tatar-Moğol-Kıpçak" arasında pek fark görmediğini, hepsini de Türk saydığını belirten Ercilasun, Reşîdeddîn'deki kayıtlardan da Reşîdeddîn çağındaki Türkmenlerin, Oğuz Han'la Moğolların amca çocukları olduklarına inandıklarını gösterdiğini ifade etmiştir. Oğuzların Moğol Han'dan, asıl Moğolların ise Tatar Han'dan türemiş olarak gösterildiğini söyleyen Ercilasun, bu

rivayetlerin hepsinin Cengiz'den sonra teşekkül ettiğini düşünmenin kolay olmadığını belirtmiştir. Ercilasun, Cengiz'den sonra bu Türkmen rivayetleri içine bazı ilaveler yapılmış olabileceğini; fakat rivayetlerde çekirdek olarak görünen Türk-Moğol akrabalığı fikrinin, çok daha eski çağlardan, belki de Oğuz Han ile aralarında benzerlikler bulunan Motun'un Hunlarından izler taşıdığını ifade etmiştir. Ercilasun, destanî rivayetlerinde Türk-Moğol akrabalığından bahseden Reşideddîn devri Türkmenlerini “sanki ilk Altayistlerdir” şeklinde değerlendirirken bu konuya değişik ve farklı bir yaklaşım getirmiştir (Ercilasun 2007d: 449, 450).

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi Altay dilleri araştırmalarının tarihi 18. yy. başlarına kadar uzanmaktadır.²⁴ 1709 yılındaki Poltova Savaşı, bu araştırmalar için bir başlangıçtır denilebilir. Bu savaşta Ruslara esir düşen İsveçli subay Philipp Johann Strahlenberg (1676-1747), Ural-Altay dillerine ilk dikkat çeken araştırmacı olmuş ve Ural-Altay mektebinin kurucusu sayılmıştır.

Strahlenberg, on üç yıl Sibirya'da dolaşmış, bu süre içerisinde Alman doğa bilgini D. G. Messerschmidt ile birlikte çalışmalar yapmıştır. Ülkesine döndükten sonra, çalışmalarını bir eserde toplayan Strahlenberg, bu eserini 1730 yılında yayımlatmıştır. “*Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia*” adını taşıyan eserde, Strahlenberg tarafından Tobolsk'ta hazırlanan büyük bir Sibirya ve Orta Asya haritası da yer almıştır. Otuz iki dilden ve lehçeden otuz beş kelimenin karşılıklı bir listesi bulunan eserin kısa sürede başka dillere çevirileri de yapılmıştır. On üç bölümden oluşan Strahlenberg'in eserinin en önemli bölümü, aynı zamanda son bölüm olan on üçüncü bölümdür. Eski Türklerden kalma mezar taşlarından ve yazıtlarından söz edilen bu bölümde Yenisey yazıtlarına ilişkin ilk bilgiler de yer almaktadır.

²⁴ Benzing 1988a ve 1988b'de, çalışmaların başlangıcından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen sürede yapılan araştırmaları topluca görmek mümkündür. Bunlardan birincisinde genel olarak Altay dilleri (1988a: 131-177), ikincisinde ise ağırlıklı olarak Türkçe ve lehçeleri ele alınmıştır (1988b: 215-278).

Strahlenberg, eserinde Kuzey Avrupa ve Sibirya’da konuşulan dilleri altı bölüme ayırmış ve bu dilleri “Tatar dilleri” diye isimlendirmiştir (Caferoğlu 1984: 10-11; Eren 1998: 307). Strahlenberg’in gruplandırması şu şekildedir:

1. Fin-Ugor (Strahlenberg, Ugor yerine Uygur’u kullanmıştır.): Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut, Çuvaş
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançu, Tangut
5. Tunguz: Tunguz, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril
6. Karadeniz’le Hazar denizi arasındaki halklar (Poppe 1965: 125; Caferoğlu 1984: 11; Temir 1992: 4)

Strahlenberg’in sınıflandırması, bugün için iptidai bulunmakla birlikte (Caferoğlu 1984: 12), Yakutça ve Çuvaşçayı Türk lehçeleri arasında göstermesi onun gözlem yeteneğine yorulmuştur (Eren 1998: 306).

Strahlenberg’den sonra Fransız J. P. Abel Rémusat (1788-1832) da 1820’de yazdığı “*Recherches sur les langues tartares*” adlı çalışmasında “Tatar dilleri” tabirini kullanmıştır. Bu tabiri kullanan başka bir araştırmacı da 1836’da Alman W. Schoot (1802-1889) olmuştur (Temir 1992: 4; Eren 1998: 283; Tömörtogoo 2002a: 3).

Strahlenberg’den yüz yıl kadar sonra Danimarkalı dil bilimci Rasmus Rask (1787-1832), 1834’te “*Den skytiske Sproget*” adlı çalışmasıyla Altay dillerinin akrabalığı meselesine yeniden değinmiş, gruba başka dilleri de ilave ederek bunları “İskit dilleri” diye adlandırmıştır. Ari öncesi İspanya ve Galya, Paleoaziatik, Grönland, Kuzey Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkasya dilleri; Rask’ın, Strahlenberg’in karşılaştırdığı dillere ilave ettiği diller arasındadır. Max Müller (1823-1900), grubu daha da genişleterek Siyam, Güney Hindistan ve Tibet dillerini de buraya eklemiş ve “Turanî diller” terimini kullanmıştır (Pope 1965: 125,126; Caferoğlu 1984: 13; Tömörtogoo 2002a: 2).

R. Rask ve Max Müller'in teorileri, Lassen, Lepsius ve Galdwell gibi dilcilerce benimsenirken Pott ve Fr. Müller gibi bilginlerce de itirazla karşılanmıştır (Caferoğlu 1984: 14).

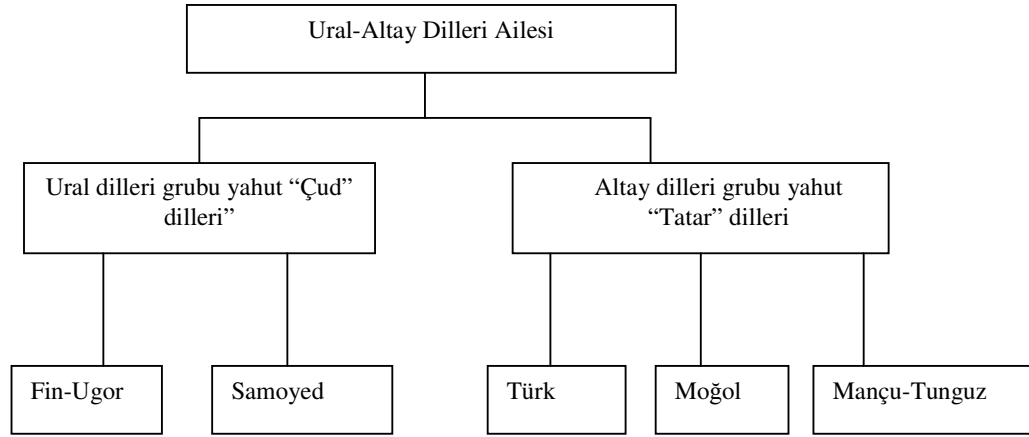
Alman bilgin W.Schott (1802-1889), 1836'daki "*Versuch über tatarischen Sprachen*" adlı çalışmasıyla "Türkçe z = Çuvaşça r" ve "Türkçe ş = Çuvaşça l" denkliklerini bulmuştur. Altay dilleri araştırmalarına bu buluşuyla yeni bir hız veren Schott, dikkatleri Türk- Moğol-Tunguz dilleri arasındaki yakınlık ve akrabalığa çekmek istemiştir. Schott, Çuvaşçanın Türk lehçelerinden biri olduğunu ilk ortaya koyan araştırmacıdır (Poppe 1965: 128; Aalto 1975: 161; Tuna 1992: 47; Caferoğlu 1984: 22).

Finlandiyalı bilgin Matias Aleksanteri Castren (1813-1852)'le birlikte "Altay dilleri" terimi bilim dünyasına yerleşmiştir. Meseleyi lengüistik ölçütlerle ilk defa Castren ele almış, bu yüzden Altay dil biliminin esas kurucusu sayılmıştır. Bununla birlikte, Castren'e göre Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık bağları, Hint-Avrupa dilleri arasındakiler kadar açık değildir. Onun "Altay dilleri grubu" diye başlıca beşe ayırdığı diller bugün daha çok "Ural-Altay dilleri" diye anılmaktadır. Castren'in beşe ayırdığı diller şunlardır:

1. Fin-Ugor
2. Samoyed
3. Türk-Tatar
4. Moğol
5. Tunguzca ve şiveleri

Castren, 1850'de hazırladığı "*Über die Personalaffixe in den altaischen Sprachen*" adlı doktora tezinde Ural-Altay dillerindeki zamirlerin ve şahıs eklerinin benzerliklerini göstermiştir (Poppe 1965: 126, 127; Caferoğlu 1984: 17, 18; Eren 1998: 127; Tömörtogoo 2002a: 3).

Hem Castren hem de Schott devrinde Ural-Altay dilleri iki kola ayrılmıştır (Caferoğlu 1984: 20).

Karşılaştırmalı Altay dil bilimi çalışmaları, Modern Moğol dil biliminin kurucusu Ramstedt (1873-1950) ile başlamıştır (Poppe 1965: 130; Tekin 2003c: 73; Tömörtogoo 2002a: 3). Gustaf John Ramstedt; Penti Aalto, Marti Räsänen, Eino Karahka, Paul Jyrkänkallio gibi birçok meşhur öğrenci de yetiştirmiş ünlü bir Mongolist, Türkolog ve Altayisttir (Eren 1998: 276).

İlk eserini Fin-Ugor dilleri alanında veren Ramstedt'in sonraki çalışmalarıyla Mongolistik modern bir bilim kolu olarak gelişmeye başlamıştır. Araştırma gezileri sonucunda derlediği Kalmuk dili örneklerini "*Kalmückische Sprachproben*" adlı bir eserde toplamaya başlamış; fakat bu eserin yalnızca "*Kalmückische Märchen*" bölümleri çıkmıştır. Onun Moğol diyalektolojisi alanında verdiği en büyük eser 1935'te Helsinki'de yayımlanan "*Kalmückisches Wörterbuch*" adlı çalışmadır. Ramstedt'in Kore dilinin grameri ve etimolojisi üzerine de yayınları olmuştur. O, 1939'da "*A Korean Grammar*", 1949'da da "*Studies in Korean Etymology*" adlı eserlerini yayımlamıştır. Onun Altay dilleri bilimine giriş olmak üzere yazmış olduğu "*Einführung die altaische Sprachwissenschaft*" adlı çalışma ise ölümünden sonra

1951-1966 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu eserin morfolojiden oluşan ikinci bölümü Rusçaya çevrilmiş ve “*Vvedenniye v altayskoye Yazıkoznaniye*” adıyla Moskova’da 1957 yılında yayımlanmıştır (Aalto 1975: 169-187; Eren 1998: 270-275). Agop Dilaçar, Ramstedt’in *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I ve II* adlı eseri için TDAY Belleten’in 1958 sayısında bir tanıtma yazısı kaleme almıştır (Dilaçar 1988: 315-318).

Ramstedt, başlangıçta Ana Altayca gibi bir dilin varlığından şüphe etmiş, Moğolca ile Türkçe arasındaki ortak unsurları, yıllar süren karşılıklı kelime alışverişinin bir neticesi olarak görmüştür. Bu görüşünü daha sonra değiştiren Ramstedt; Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın ortak bir atadan yani Ana Altaycadan türedikleri sonucuna varmıştır (Poppe 1965: 130; Tekin 2003c: 73).

Moğolca, Türkçe, Korece ve Japoncanın yanında İbranice, Grekçe, Latince ve Sanskritçe gibi dilleri çok iyi bilen Ramstedt (Eren 1998: 269-276), Altay dilleri arasındaki pek çok ses denkliliğini ilk kez ortaya koyan isimdir. Schott’un Çuvaşça *r* ve *l*’nin diğer Türk lehçelerinde *z* ve *ş*’ye denk geldiğini keşfinden sonra Ramstedt de Moğolca *r* ve *l*’nin Türkçede *z* ve *ş*’ye tekabül ettiğini bulmuştur. Başlangıçta (1903) Moğolcadaki *r*’nin *z*’den, *l*’nin de *ş*’den çıktığına inan Ramstedt, sonra (1922) Çuvaşça ve Moğolcadaki *r* ve *l*’nin Türkçe *z* ve *ş*’den daha eski olduğu sonucuna varmıştır. Ramstedt, ayrıca Moğolca kelime başı *n*, *d*, *j* ve *y*’nin Çuvaşçada *ş*’ye, Türkçede ise *y*’ye denk geldiğini bulmuştur. Türkçe *-p-* ve *-b-* = Klasik Moğolca *-g-* ve Orta Moğolca *h-* = Mançuca *f-* = Goldi (Nanay) *p-* = Evenki ve Lamut *h-* = Türkçe *Ø-* ses denklikleri de Ramstedt tarafından bulunmuş denkliklerdendir. Ramstedt, Altay dilleri arasındaki ses denkliklerinin yanı sıra birçok morfolojik problemi de araştırıp çözüme kavuşturmuştur (Poppe 1965: 130, 131; Aalto 1975: 170-185; Tekin 2003c: 73). Ramstedt’in Altay dilleri araştırmalarına katkıları, P. Aalto tarafından hazırlanan ve CAJ’de yayımlanan “*G. J. Ramstedth and Altaic Linguistics*” adlı çalışmada etraflıca ele alınmıştır (Aalto 1975: 161-193).

Ramstedt, Ana Altaycanın en azından dört diyalekti olduğunu düşünmüştür. Bunlar; Ana Türk Dili, Ana Moğol Dili, Ana Kore Dili ve Ana Mançu-Tunguz dilleridir. Ramstedt'e göre Kore dili ile Ana Türk (Ana Çuvaş-Türk) dili orijinal dil alanının güney kısmında, Ana Moğolca ile Ana Tunguzca da bu alanın kuzey kısmında yer almışlardır (Poppe 1965: 131; Tekin 2003c: 74).

Ramstedt'in görüşlerine Rusyalı Mongolistlerden destek gelmiştir. Polonyalı Mongolist Wladyslaw Kotwicz ile Rudnev ve Vladimirtsov, Ramstedt'in eserleriyle ilgilenip onun görüşlerini büyük ölçüde kabul etmişlerdir.

Ramstedt'in Rusya dışından da takipçileri olmuş, Macar bilgin Julius Németh (1890-1976), önceleri Türk-Moğol akrabalığından şüphe etmiş, daha sonra ise bu iki dilin akrabalığına karar vermiştir. Németh, Altay dilleri tarihinde dört safhadan bahsetmiştir:

1. İlk birlik yani soy akrabalığı
2. Karşılıklı Çuvaş- Moğol tesirlerinin olduğu devre
3. Karşılıklı Türk-Moğol tesirleri devresi
4. Yakutçanın Moğolcadan ödünçlemede bulunduğu devir.

Poppe ve Tekin aynı bilgileri verdikten sonra Németh'in bu şemasını kabul edilemez görmüşlerdir. Onlara göre ortak bir Çuvaş-Moğol devresi hiçbir zaman mevcut olmamıştır (Poppe 1965: 132; Tekin 2003c: 74,75).

Ramstedt'in çalışmalarını devam ettirenler arasında Macar bilgin Zoltán Gombocz (1877-1935) da vardır. Gombocz, "*Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen*" adlı çalışmasında Mançu-Tunguzca, Moğolca ve Çuvaşça ile Türkçe arasındaki $r = z$ ve $l = \text{ş}$ denkliklerini ele almıştır. Bu çalışmada Moğolca $d-$, $n-$ = Türkçe $y-$ denklikleri de incelenmiştir (Poppe 1965: 132; Eren 1998: 164-166; Tekin 2003c: 75). Ramstedt'in çalışmalarını devam ettirmekle birlikte Gombocz ondan farklı olarak Türkçe z ve ş 'nin Çuvaşça ve Moğolca r ve l 'den daha eski olduğuna inanmıştır (Poppe 1965: 133; Tekin 2003c: 75).

Polonyalı bilgin Wladyslaw Kotwicz (1872-1944) de 1931 yılından itibaren Altay dillerinin genel problemleriyle ilgilenmeye başlamıştır (Eren 1988: 195). Kotwicz, Ramstedt'in görüşlerini büyük ölçüde benimsemekle birlikte Ana Altaycanın varlığı konusunda tereddütte kalmıştır. Hristiyanlık çağı başlarında Ana Türkçe, Ana Moğolca ve Ana Tunguzca gibi üç dil grubunun varlığını düşünen Kotwicz'e göre bu diller arasındaki benzerlikler karşılıklı temas ve tesirler sonucu meydana gelmiş olabilirler. Kotwicz, soyca akrabalığı düşünen Ramstedt'ten, vardığı bu sonuç bakımından ayrılmaktadır (Poppe 1965: 134; Tekin 2003c: 75, 76). Kotwicz, Türk ve Moğol dillerinin söz dağarcığının %25'ini, morfolojik göstergenin de % 50'sini tipolojik benzerlik olarak değerlendirmiştir (Abdullayev 1992: 1; Buhatulı 1999: 107).

Kotwicz'in alanla ilgili en önemli eserlerinin başında 1953 yılında *Studia Nad Językami Altajskimi* adıyla Krakow'da yayımlanan kitabı gelir. Eser, *İssledovaniye Po Altayskim Yazıkam* adıyla Moskova'da da 1962 yılında yayımlanmıştır. Çalışma, genel bir girişten sonra gelen morfoloji ve sentaks bölümleriyle birlikte üç ana başlıktan meydana gelmiştir.

Kotwicz'in öğrencisi Boris Yakovleviç Vladimirtsov (1884-1931)'un Moğol diyalektolojisi alanında çalışmaları olmuştur. Moğol yazı diliyle Halha diyalektinin karşılaştırmalı bir gramerini (*Sravnitel'naya grammatika Mongol'skogo pis'mennogo yazıka i halhaskogo nareçiya, Vvedniye i fonetika, Leningrad 1929*) de yazan Vladimirtsov (Eren 1998: 332-334), bu eserinde başlangıçtaki görüşlerinin aksine Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın soyca akrabalığını savunmuştur (Poppe 1965: 134; Tekin 2003c: 76).

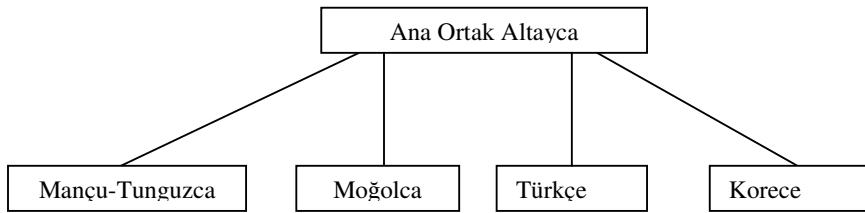
Ramstedt'in bir başka öğrencisi de Finlandiyalı bilgin Pentti Aalto (1917-1998)'dur. Aalto da hocasının kurduğu fonetik ve morfolojik denklikleri kabul etmiş, Altay dillerinin soyca akraba olduklarını düşünmüştür (Poppe 1965: 136). Aalto, Ramstedt'in 1950'deki ölümünden sonra hocasının *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft* adlı karşılaştırmalı gramerinin 1952'de yayımlanmasını sağlamıştır (Poppe 1965: 136; Tekin 2003c: 76). Aalto, Kore dilinin de dahil edildiği

Altay dillerinin hararetli bir savunucusu olmuştur. Onun 1955 yılında yayımlanan “*On the Altaic Initial p-*” adlı çalışması, Altayistik sahasının önemli makalelerinden birisidir.

Altayistik ve Altay dilleri tarihinde ismi en önde gelen araştırmacılardan biri de Nicholas Poppe’dir. Poppe (1897-1991), tıpkı Ramstedt gibi birçok dili çok iyi bilen bir Altayisttir. Çalışmalarını Mongolistik problemleri, Tunguz diyalektolojisi, Altay dillerinin müstakil ve karşılaştırmalı gramerleri üzerinde yoğunlaştırmıştır (Eren 1998: 253-257). Altay dilleri tartışmalarında ismi sık sık geçen ve alana büyük katkılar sağlayan Doerfer de, kendisi genetik akrabalığa karşı çıkmış olsa da, Ramstedt ile birlikte Poppe’yi Altay dilleri teorisinin kurucuları olarak görmüş; onların bilimsel yetkinlikleri ve performanslarını, kendisinin bütün yazmış ve yazacak olduklarından daha büyük olarak değerlendirmiştir (Doerfer 2003: 168). Onların büyüklüklerinden şüphe duymayan Doerfer, “devlerin omuzlarındaki cüceleriz” derken de bunu bir kez daha ifade etmiştir (Doerfer 1988: 63).

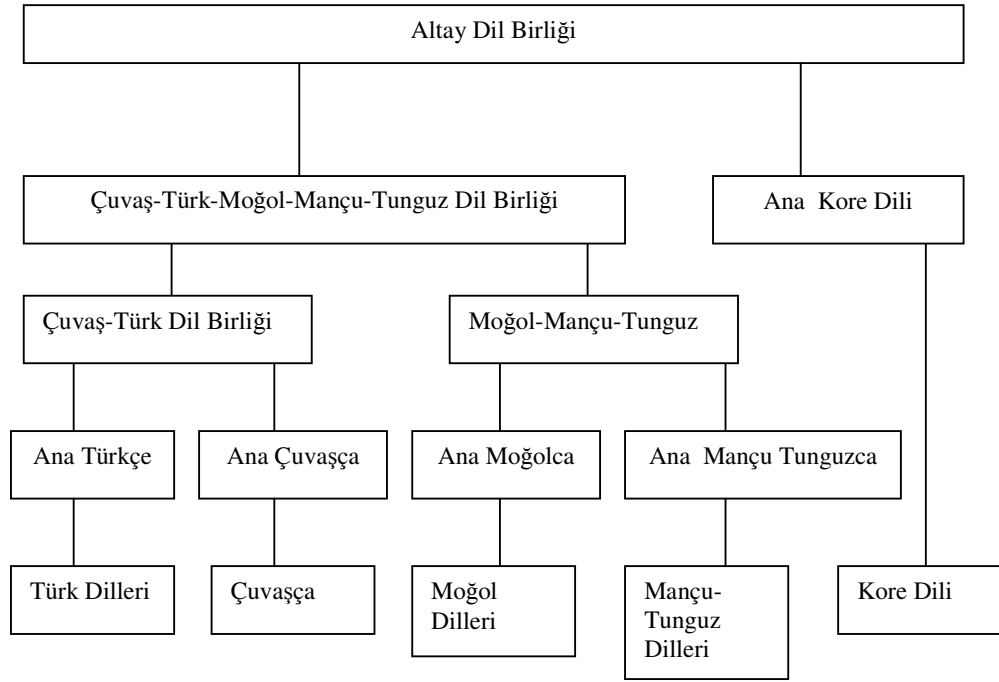
Gerçekten de Poppe’nin büyüklüğünü anlamak için onun yaptıklarına ve meydana getirdiği eserlere bakmak yeterli olacaktır. Her ne kadar Sinor, Poppe’nin çalışmalarının meseleyi çözmekten ziyade yeni problemler getirdiğini söylese de (Sinor 1975: 120), Poppe’nin çalışmaları şüphesiz alana önemli katkılar sağlamıştır. Poppe’nin 1954 Wiesbaden baskılı *Grammar of Written Mongolian* adlı çalışması, ülkemizde Günay Karaağaç tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviri, *Moğol Yazı Dilinin Grameri* adıyla 1992 yılında İzmir’de yayımlanmıştır. Onun *Introduction to Mongolian Comparative Studies* adlı çalışmasında ise Moğol dili ve lehçeleri fonetik ve morfolojik açıdan karşılaştırılmıştır. İlk baskısı 1955 yılında yapılan eserin ikinci baskısı 1987 yılında Helsinki’de gerçekleştirilmiştir. Poppe’nin *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* adlı eseri de 1960 yılında Wiesbaden’de yayımlanmıştır. Zeki Kaymaz, bu eseri Türkçeye çevirmiş ve eserin baskısı 1994’te İstanbul’da yapılmıştır. Poppe’nin Wiesbaden’de yayımlanan bir başka eseri de 1965 tarihli *Introduction to Altaic Linguistics* adlı çalışmasıdır. Poppe, 212 sayfalık bu büyük eserinde yalnızca Altay dilleriyle ilgili müstakil bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda Altay dilleri teorisinin tarihini de yazmıştır.

Poppe, Altay dillerinin dallanması hususunda Ramstedt ve Aalto'dan bazı noktalarda ayrılmaktadır. Ramstedt, Ana Ortak Altay dili ile Mançu-Tunguz, Moğolca, Türkçe (Çuvaşçayı da içine alan) ve Korece arasında bir ara devir düşünmemiştir. Ramstedt'e göre dillerin bölünmesi şu şekilde olmuştur:

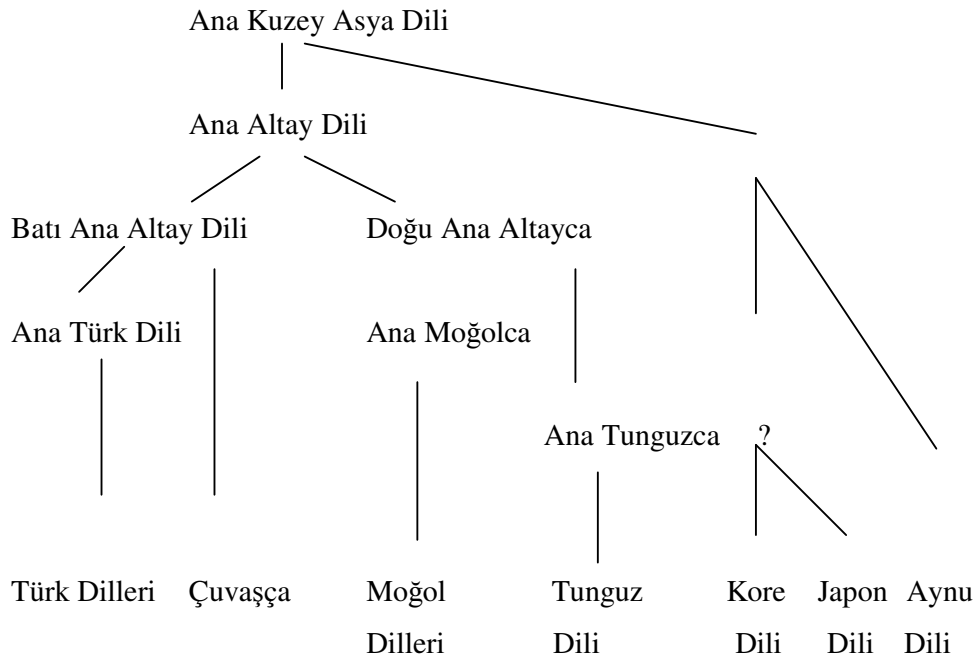

Ana Altay dil birliğinin aynı zamanda dört dala ayrılabilceği fikrine karşı çıkan Poppe, Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki yakınlığın diğer branşlara göre daha fazla olduğu kanaatine varmıştır (Poppe 1965: 145,146). Poppe'nin görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan tablo şu şekildedir (Poppe 1965: 147):

Amerikalı dilci J. C. Street, Kore dilinin konumu hususunda Poppe'den ayrılmış ve farklı bir şema önermiştir.

(Poppe 1965: 147)

Poppe, Korecenin Altay dilleri arasındaki yeriyle ilgili şu ihtimaller üzerinde durmuştur:

1. Korece diğer Altay dillerinin birbirleriyle olduğu kadar onlarla akraba olabilir.
2. Ana Korece, Altay dil birliğinin teşekkülünden önce ayrılmıştır.
3. Kore dili aslında bir Altay dili değildir ama yapısında Altayca bir tabaka vardır.

(Poppe 1965: 148)

Altay dillerinin soyca akrabalığı konusuna da değinen Poppe, bazı araştırmacıların Altay dillerinin soyca akrabalığını henüz kesin olarak ispat edilmemiş görmelerini kabul edilebilir saymakla birlikte, hiç kimsenin bir dilcinin kabul edebileceği deliller göstererek teoriyi çürütemediğini ifade etmiştir. Ona göre Moğolca *niray* “taze, yeni doğmuş” ve Mançuca *nārhun* “yeşil” kelimelerinin Türkçeden ödünçleme oldukları ve Türkçenin herhangi bir devresinde **nār* “ilkbahar” gibi bir şeklin bulunduğu henüz ispat edilememiştir (Poppe 1965: 156).

Rus araştırmacılarından Nikolay Aleksandroviç Baskakov (1905-1996) ve İlliç-Svitüç de Altayistik çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Özellikle Türk diyalektleri üzerinde yaptığı çalışmalarla dikkat çeken Baskakov (Eren 1998: 111), bazı ses denklikleri ve görüşleriyle Ramstedt ve Vladimirtsov’dan ayrılrsa da Altay dillerinin soyca akrabalığını kabul eden araştırmacılar arasında yer almıştır (Poppe 1965: 135).

Rus Altayistlerden G. D. Sanjeyev, soyca akrabalığa inanmayan araştırmacılarıdır. Onunla birlikte Serebrennikov ve Şçerbak da Altay dilleri teorisine karşı olan araştırmacılarıdır. Serebrennikov, kurulan ses denkliklerine karşı çıkarken; Şçerbak da Altay dilleri arasındaki benzerlikleri ödünçleme diye nitelendirmiştir (Poppe 1965: 135,136; Tekin 2003c: 80).

Danimarkalı Kaare Grønbech (1901-1957) ve öğrencisi J. R. Krueger'in birlikte hazırladıkları “*An Introduction to Classical Mongolian*” adlı eser, 1955 yılında Wiesbaden’de yayımlanmıştır. Eser, Klasik Moğolca ile ilgili gramer bilgilerinin yanı sıra Klasik Moğolca metinler de ihtiva etmektedir. Grønbech ve Krueger de Altay dilleri teorisine karşı çıkmışlardır (Poppe 1965: 149). Udo Posch, 1956 yılında CAJ’de onların eserini tanıtan bir yazı yazmıştır.

Macar Türkoloğu ve Mongolisti Lajos Ligeti (1902-1987) de teoriyi henüz ispatlanmamış bir hipotez olarak görmüştür. Ligeti, Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcayı akraba olarak görse de bu diller arasındaki akrabalığın ispatının tam olarak gerçekleşmediğini ifade etmiştir (Sebeok 1993: 197). Bununla birlikte, Poppe’ye göre aslında ne Danimarkalı Grønbech ne de Macar Ligeti teoriyi tam olarak reddetmiş değillerdir (Poppe 1965: 150).

Türkmence, Çuvaşça ve Altay dilleri üzerindeki çalışmalarıyla dikkat çeken Alman bilgin Johannes Benzing (Eren 1998: 112-114) ve Macar asıllı Sinor da Altay dilleri teorisini henüz ispatlanmamış bir teori olarak gören araştırmacılar arasındadırlar (Poppe 1965: 150-152; Tekin 2003c: 81). Sinor, 1975’te kaleme aldığı “*The Present State of Uralic and Altaic Comparative Studies*” adlı çalışmasında; “*Poppe’nin itibarı ve bilgisi bile Altay dilleri arasındaki genetik ilişkiyi ispatlayamıyorsa bu teorinin kendisinde yanlış bir şeyler vardır.*” diyerek meseleye bakışını özetlemiştir (Sinor 1975: 120). Comrie de 1981’deki “*Altaic Languages*” adlı çalışmasında genetik akrabalığa karşı çıkmıştır (Ruhlen 1991: 130,134).

İngiliz Türkolog Sir Gerard Clauson (1890-1974) da Altay dilleri teorisinin karşıtlarındandır. Onun *Turkish and Mongolian Studies* adlı eseri, alana önemli bir katkı sağlamıştır (Eren 1998: 132). İlk baskısı 1962’de yapılan eserin 2002 yılında yeni baskısı yayımlanmıştır. Clauson bu çalışmasında, *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eseri okuyunca bir şey anlamadığını, Türkçe ve Moğolcanın genetik olarak akraba olduğu görüşünün tamamıyla yanlış olduğunu ifade etmiştir (Clauson 2002: XIII).

Clauson, “*The Case Against the Altaic Theory*” adlı 1956’daki yazısında Altay dillerinde ortak bir söz hazinesinin olmadığına değinmiştir. O, özellikle Moğolca ile Türkçe arasında; sayılar, temel bazı isimler ve fiiller ile önemli birtakım sıfatlarda ortaklığın olmadığına dikkat çekmiştir (Clauson 1956: 182). Clauson, bu yazısına, Grønbech ve Krueger’in yazmış olduğu *Introduction to Classical (Literary) Mongolian* adlı esere tanıtma yazısı yazan Udo Posch’un görüşlerine değinerek başlamıştır. Türkçe için 8. yüzyıl, Moğolca için ise 1200’lü yılların öncesinin dil malzemelerinin belirsiz olduğuna dikkat çeken Clauson, yapılacak karşılaştırmanın sağlıklı olmayacağı görüşündedir. İki dil arasında, özellikle 12. yüzyılın sonlarından itibaren ödünçlemelerin yaygınlaştığına dikkat çeken Clauson, Moğolların yönetimle ilgili kelimeler başta olmak üzere Türklerden pek çok kelime aldığını ifade etmiştir. Clauson, ayrıca Tuvaca ve Hakasçada diğer Türk lehçelerine oranla daha fazla Moğolca kökenli malzemenin var olduğunu da belirtmiştir (Clauson 1956: 182-185). Clauson, çalışmasının sonlarında, Ana Altayca olarak tasarlanan *pökür “öküz” kelimesini Toharcadan ödünçleme olarak düşünmüştür. Ona göre Tohorca *okso*, Türkçe *öküz*’e Moğolca *hüker*’den daha çok benzemektedir (Clauson 1956: 186; 2002: 15). Kelimenin kökeni konusunda Németh’in de aynı şeyleri düşündüğünü belirten Eren, yaygın inanışın kelimenin Toharcadan alındığı yönünde olduğunu belirtmiştir (Eren 2001: 676). Udo Posch, Clauson’un çalışmasına “*On The Affinity of the Altaic Languages, I*” adlı yazısıyla cevap vermiştir. O, Clauson’un söylediğinin aksine Altay dillerinde, özellikle de Moğolca ve Türkçede, sayılar, fonetik ve morfolojik unsurlar ile kelime hazinesinde birçok ortaklığın görüldüğüne dikkat çekmiştir (Posch 1957: 267-288).

Clauson, 1959’daki “*The Earliest Turkish Loan Words in Mongolia*” adlı çalışmasında da, iki dilde ortak olduğu düşünülen kelimelerin Türkçeden Moğolcaya geçmiş eski ödünçlemeler olduğu görüşündedir (Poppe 1965: 152). Clauson, bu çalışmasında, Moğolcadaki “yumruk” ve “düşman” kelimelerini Türkçeden ödünçleme olarak değerlendirmiştir: Moğ. *dayin* “düşman” < Ana Türkçe *dağı, Moğ. *nidurga* “yumruk” < Ana Türkçe *nodruk* > 8. yy. Türkçesi *yudruk*. Poppe, *dağı ve *nodruk şekillerinin Ana Türkçe olamayacağını ifade ederek Clauson’a karşı çıkmıştır (Poppe 1965: 155).

Clauson, 1969'ta yayımlanan “*A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory*”²⁵ başlıklı makalesinde ise leksikoistatistik tekniğinin Altay teorisine uygulanması üzerinde durmuştur (Clauson 2005: 311-323).

Alman Gerhard Doerfer (1920-2003) de mesele üzerinde uzun yıllar durmuş başka bir bilgidir. Doerfer de tıpkı Clauson gibi Altay dilleri teorisine karşı çıkmış, bu dillerdeki ortak unsurları ödünçleme olarak değerlendirmiştir (Poppe 1965: 155). Doerfer, özellikle Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca alıntılar üzerindeki anıtsal eseriyle (*Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III, IV*) tanınmıştır.²⁶ Doerfer, bu eserinin ilk cildinde “Altay dilleri denen dillerin akrabalığına dair notlar” başlığının üçüncü maddesinde Altay dillerinin akrabalığını ispat için ne gibi şartlara gerek olduğunu maddeler hâlinde şu şekilde açıklamıştır (Doerfer 1963: 63-94):

1. Aynı ses ahenginde olan kelimeler bulunmalıdır. Bu kelimeler ses taklidi olmayan, tesadüfen örtüşmeyen vb. kelimeler olmalıdır (s. 63-77).

2. Ses kuralları birbirine uymalıdır. Bu Moğolca ve Türkçede bile görülmemektedir (s. 77-79).

3. Ses denklikleri tam olmalıdır. İstisna bulunmamalıdır (s. 79-80).

4. Ses yapısı ve anlam bakımından iki dil uygun olmalıdır (s. 80).

5. Bazı kelime grupları uymalıdır (s. 80-82). Doerfer, birden beşe kadar olan sayıları örnek olarak Ana Türkçe, Ana Moğolca ve Ana Tunguzcada rakamların birbirine uymadığını göstermiştir (s. 80).

6. Karşılaştırmada halk dili, yani daha sık kullanılan kelimeler tercih edilmelidir (s. 82-83).

7. Morfolojik özellikler karşılaştırmalarda kullanılmalıdır. Moğolca ve Türkçedeki isim ve fiil çekim eklerini örnek alan Doerfer, isim çekim eklerindeki bazı benzerlikleri bu dillerin yapısal özellikleri gereği doğal karşılamıştır. O, aynı benzerliğin fiil çekim eklerinde görülmediğine dikkat çekmiştir. Çünkü ona göre fiil

²⁵ Leksikoloji bölümümüzde Clauson'un makalesi üzerinde daha ayrıntılı durulmuştur.

²⁶ Saadet Çağatay, TDAY 1967 Belleteninde eserin ilk iki cildi için bir tanıtma yazısı yazmıştır (Çağatay 1989: 204-212).

çekim ekleri bağlandıkları kök ve gövdeye isim çekim eklerine göre daha sıkı bağlı olan eklerdir (s. 83-86).

8. Akrabalığı araştırılan dillerde geriye doğru gidildikçe benzerlikler artmalıdır. Yani bu diller aynı istikamette gelişme göstermelidirler. Doerfer'e göre Türkçe ile Moğolca arasında böyle bir durum söz konusu değildir (s. 86-88).

9. Coğrafi yakınlık ve komşuluk iki dili karşılaştırmada tek başına yeterli değildir (s. 88-89).

10. Türkçe kelimelerden sadece 13. yüzyıl (Moğol istilas dönemi) öncesine ait olanlar karşılaştırmada kullanılabilirler (s. 89).

11. Karşılaştırmada yalnızca kökler ve ekler kullanılmalıdır (s. 89).

12. Karşılaştırma için tesadüfen bazı sesleriyle birbirlerine uyan kelimeler değil de, mümkün olduğunca anlam bakımından da benzeyen kelimeler kullanılmalıdır (s. 89-90).

13. Karşılaştırmada yıldızlı (rekonstrüksiyon yapılmış) biçimler kullanılmamalıdır (s. 90-91).

14. Karşılaştırmada ele alınan dillerin en eski biçimleri kullanılmalıdır (s. 91).

15. Akrabalık veya ödünçleme için sağlam kriterlerin olması lazımdır (s. 91).

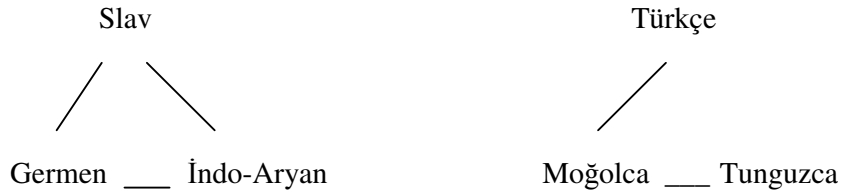
16. Akraaba olduğu düşünülen diller arasında açık bir sistem şeması olmalıdır. Germen ve Slav dilleri gibi örneklerde bu durum mevcuttur. Öte yandan Altay dilleri arasında düşünülen Türkçe ile Moğolca arasındaki bağ, Türkçe ile Tunguzca arasında yoktur (s. 92-94).

Doerfer, bu maddeleri sıraladıktan sonra "Altay dillerinde bu şartlardan hangileri bulunuyor?" başlığı altında sorduğu soruya cevap ararken, sonuç olarak bu şartların hiçbirinin Altay dillerinde mevcut olmadığını öne sürmüştür (Doerfer 1963: 94, 95).

Doerfer'e göre hem Moğolcada hem de Türkçede farklı ödünçleme katmanları bulunmaktadır (Doerfer 2003: 159). Temel kelimeler meselesine de değinen Doerfer, Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada ana temel kelimelerin aynı olmadığına dikkat çekmiştir (Doerfer 1983: 1-16; 2003: 160,161). Doerfer, bu konuya 1820'lerde değinen Rémusat ile aynı görüşü paylaştığını belirtmiştir (Doerfer

1983: 16). Poppe ise, hangi kelimelerin temel kelime olup olmadığını belirlemenin zor olduğunu ifade etmiş; mesela, Clauson'un temel kelime listesinde yer verdiği “söylemek, almak, at, iyi, kötü” kelimelerinin, Hint-Avrupa dillerinde de ortak olmadığını belirtmiştir (Poppe 1965: 155).

Poppe'nin bu görüşlerine karşılık, Altay dillerinin akrabalığı meselesini, aldırış edilmemesi gereken boş bir olasılık olarak değerlendiren Doerfer'e göre akraba olmamayı savunmak, herhangi bir kanıt gerektirmemektedir (Doefer 2003: 160). Ona göre, Altay dilleri ailesi genetik akraba olan dillerde görülen hiçbir karakteristik özelliği göstermemektedir. Özellikle Türkçe ile Tunguzca arasında ortak kelimelerin bulunmadığına dikkat çeken Doerfer, Altay dillerinin kapalı bir sistem gösterdiğini, buna karşılık akrabalıkları kanıtlanmış Hint-Avrupa dillerinden Germen, Slav ve İndo-Aryan dillerinde ise açık bir sistem şeması olduğunu ifade etmiştir (Doefer 1963: 92; 2003: 165-168). Doerfer'in şeması şu şekildedir:

Doefer'in 1968'den başlayarak Halaçça üzerine yaptığı çalışmalar da önem taşımaktadırlar. Doerfer'in bu alandaki çalışmaları, kelime başı h- sesini muhafaza eden Halaççanın Altayistik çalışmalarında daha dikkatli ele alınmasını sağlamıştır.

Rus bilim adamı N. A. Baskakov'un da alana katkıları olmuştur. Onun *Altayskaya Sem'ya Yazıkov i yeye İzüçenniye* adlı çalışması 1981'de yayımlanmıştır. Yazar, eserin girişinde Moğolca, Türkçe ve Tunguzcanın yanı sıra Ural dilleri ile ilgili bilgiler de vermiştir (Baskakov 1981: 5-28). Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Altay dilleri teorisi tarihçesi (s. 29-55), Morfoloji (s. 56-93) ve Leksikoloji (s. 93-125) gibi bölümler yer almıştır.

1919 yılında Çuvaşistan’da doğan (Andreyev 2001: 55) büyük Çuvaş dilcisi Mihail Romanoviç Fedotov da yaptığı iki büyük çalışmayla alana büyük katkılar sağlamıştır. Onun sırasıyla 1980, 1983 ve 1986’da üç bölüm hâlinde yayımlanan ünlü eseri, *Çuvaşskiy Yazık v Semye Altayskih Yazıkov* “Altay Dil Ailesinde Çuvaşça” adını taşımaktadır. Fedotov’un 1996 yılında *Çuvaşskiy Yazık: İstoki Otnoşeniye k Altayskim i Finno-Ugorskim Yazıkam İstoriçeskaya Grammatika* adıyla yayımlanan tek ciltlik eseri ise, önceki üç bölümlük eserinin bir araya getirilmiş hâli niteliğindedir. Fedotov’un bir başka önemli eseri de *Etimologiçeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka* adlı Çuvaşçanın etimolojik sözlüğüdür. Yine 1996 yılında Çuvaşistan’da iki cilt hâlinde yayımlanan bu eserde Fedotov, 382 Çuvaşça kelimeyi, Moğolca kelimelerle eşleştirmiştir.

Claus Schönig 1995 tarihli “*Bemerkungen Zu Den ‘Altaischnen’ Personalpronomina*” adını taşıyan çalışmasında Altayca şahıs zamirleri üzerinde durmuştur. Schönig, çalışmasında Altayca kelimesini tırnak içinde göstermeyi tercih etmiştir. Çünkü o, Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki akrabalığın kanıt yetersizliği sebebiyle kabul edilebilir durumda olmadığını belirtmiştir (Schönig 1995: 63). Schönig’e göre Altay dilleri arasında başlangıçta soy açısından bir bağ varsa da bunlar çok eski bir tarihte, sonra yine ilişkiye geçmek üzere birbirlerinden ayrılmış olmalıdırlar (Schönig 1995: 64)

Schönig’in konuyla ilgili bir başka önemli çalışması 2003 yılında yayımlanan *The Mongolic Languages* adlı kitapta yer alan “Turko-Mongolic Relations” adlı makalesidir. Çalışmasında, Türk-Moğol dil ilişkisini genellikle karşılıklı alışverişlere dayandıran yazar, meselenin tarihî perspektifini de kronolojik olarak vermeye çalışmıştır (Schönig 2003: 403-419). Schönig’e göre genetik olarak birbirlerinden ayrılırsalar da Türkler ve Moğollar birbirleriyle o kadar birleşmişlerdir ki bunlardan biri olmadan diğerini anlamak asla mümkün değildir (Schönig 2003: 418).²⁷

²⁷ Schönig’in konuyla ilgili son çalışması UAJb’de “*Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen-Versuch einer Zwischenbilanz*” adıyla 2005’te yayımlanmıştır (Schönig 2005: 131-166).

Azeri Türklerinden Elövset Zakiroğlu Abdullayev, “*Azerbaycan-Moğol Dil İlişkileri*” başlıklı çalışmasında, meseleyi çoğunlukla Azeri Türkçesi açısından ele almıştır. Abdullayev, Altay dillerinin uzak geçmişte soy ilişkisinde bulduklarını ve bu ilişkiyi günümüze kadar gramer, kelime bilimi, ses bilgisi ve anlam biliminde muhafaza ederek koruduklarını belirtmiştir. Ona göre bu diller arasında, sonraki dönemlerde temas neticesinde ilişkiler de gerçekleşmiş ve bahsi geçen diller birbirlerinden pek çok kelime almışlardır (Abdullayev 1992: 1).

Kore dilinin Altay dilleri arasında değerlendirilip değerlendirilmemesi meselesi yukarıda ele alınmıştır. Yeryüzünde bu dili konuşanların sayısı kaynaklarda şu şekilde verilmiştir: Güney Kore’de: 42 milyon, Kuzey Kore’de: 20 milyon, Çin’de 1. 763. 870, Japonya’da 604 bin, Rusya’da 389 bin, ABD’de 527 bin ve Brezilya’da 380 bin olmak üzere toplam 65.015.000 (Lyovin 1997: 112).

İlk olarak 1823 yılında H. J. Klaproth’un Altay dilleri ile arasında bir bağ olduğuna değindiği Korece üzerinde Avusturyalı Anton Boller, Rus Polivanov ve Finlandiyalı Ramstedt’in çalışmaları olmuştur. Ramstedt, Korece ile Altay dillerinin ilgisini ortaya koyan çeşitli deliller getirmiştir (Ruhlen 1991: 130; Sohn 2001: 18). Ramstedt’in, “*Kore Dilinin Yeri Üzerine*” adıyla İlhan Çeneli tarafından Türkçeye çevrilen çalışması, *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinin 29. sayısında yayımlanmıştır. Son dönemlerde Koreceyi Altay dilleri ailesinin bir üyesi görme eğilimleri artmıştır. Master ve doktora çalışmalarını ülkemizde yapan Koreli profesör Han Woo Choi’nin “*Türkçe ile Korecenin Karşılaştırmalı Fonolojisi*” (1985) ve “*Türkçe ile Korecenin Karşılaştırmalı Morfolojisi*” (1989) adlı çalışmalarında konuya yeni bir ışık tutulmuştur. Ayrıca Choi’nin “*Ana Altayca *p-*” ve “*Ana Altayca İyelik Zamiri *n*” başlıklı makaleleri de alana önemli katkılar sağlamıştır.²⁸

Koreceyle ilgili son dönemde çıkan yayınlardan biri Ho-Min Sohn tarafından hazırlanan “*The Korean Language*” adlı eserdir. Eser, 2001 yılında Cambridge

²⁸ CHOİ, Han Woo; "Ana Altayca *p-", *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, C. 5, sayı: 2, s. 17-34, CHOİ, Han Woo; "Ana Altayca İyelik Zamiri *n", *Türk Dilleri Araştırmaları* 2, s. 191-196.

University Press’ce yayımlanmıştır. Bir başka eser de İ.İk.sop-Song.ok-Çae Van tarafından ortak yazılan Kore dili grameridir. Bu çalışma, Sultan Ferah Akpınar tarafından “*Kore Dili*” adıyla dilimize çevrilmiş ve 2003 yılında Ankara’da yayımlanmıştır.

Kore dili gibi Japonca da Altay dilleri arasında yer verilip verilmemesi tartışma konusu olmuş bir dildir. Japonca, Altay dilleri arasında değerlendirildiği takdirde, Türkçeden sonra bu grup içerisinde konuşan sayısı en çok olan ikinci dildir. Lyovin, bu dili konuşanların sayısını, ABD’de 527 bin, Brezilya’da 380 bin ve Japonya’da 116 milyon olmak üzere toplam 117 milyon olarak göstermiştir (Lyovin 1997: 112).

Japoncanın Altay dilleri arasında gösterilmesinde ise, Samuel E. Martin’in “*Lexical evidence relating Korean to Japanese*” (Language 42: 185-251) adlı çalışması bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir (Tuna 1992: 47). Ramstedt’in Japonca hakkındaki görüşleri ise şöyledir: “Japon dili, eğer Altay dilleri ile akraba ise, bu onun Türkçe, Moğolca ya da Tunguzca ile doğrudan akraba olduğu anlamına gelmez. Proto-Altaycanın, yani Ana Altay dilinin, en eski kaynağı olan dil ile akraba olabilir.” Japon bilginlerden Shibata Takeshi, Masayoshi Nomura, Shiegeo Ozawa ve Shichiro Murayama gibi isimler, Japoncanın Altay dilleri ile akraba olduğu görüşünü kabul etmişlerdir (Tekin 1993: 15-17).

Roy Andrew Miller’in de Japoncanın Altay dilleri arasındaki yeri hususunda önemli katkıları olmuştur. Onun “*Japanese and the other Altaic Languages*” (Chicago 1971) adlı çalışması, özellikle r/z ve ş/l seslerinin eskiliği konusunda Japoncadan örnekler getirmesi bakımından oldukça önemlidir. Tekin, onun bu eserinin Japoncanın bir Altay dili olduğu yolundaki teoriye hiçbir katkıda bulunmadığını; aksine teoriyi daha da zayıflattığını ifade etmiştir (Tekin 1993: 18). Miller’in “*Proto Altaic *x-*” (CAJ, 31, 1987, s. 19-63) ve “*The Altaic Numerals and Japanese*” (JNATJ, 6, 1969, s.14-29) adlı makaleleri de onun diğer önemli çalışmalarından bazılarıdır.

Japoncayla ilgili ülkemizdeki önemli yayınlardan biri, Talat Tekin'in *Japonca ve Altay Dilleri* adlı 1993 tarihli çalışmasıdır. Tekin, küçük bir kitapçık hâlinde neşredilen bu çalışmasının girişinde (s. 12-21) Japonca ile ilgili bazı bilgiler verdikten sonra Eski Japonca'yı esas alarak Altay dilleriyle bir karşılaştırma yapmıştır (s. 31-92).

Japoncayla ilgili son dönemdeki bazı önemli yayınlar şunlardır:

KINDAİCHİ, Haruhiko; *The Japanese Language*, 1989.

SHİBATANİ, Masayoshi; *The Languages of Japan*, Cambridge University Press, 1990.

TANİMORİ, Masahiro; *A Handbook of Japanese Grammar*, 1994.

AKİYAMA, Nobuo-AKİYAMA, Carol; *Japanese Grammar*, 2002.

VOVİN, Alexander; *A Reference Grammar of Classical Japanese Prose*, 2002.

Aynu diline gelince, 1962 yılında Street, 1982'de de Patrie, Japonya'nın kuzey bölgelerinde konuşulan bu dili de Altay dilleri arasında göstermişlerdir (Ruhlen 1991: 130). Greenberg, bu dile Altay dillerine dahil etmediği "Kore-Japon-Aynu" grubu içinde yer vermiştir (Greenberg 2002: 195).

Altayistik, ülkemizde de ilgi konusu olmuş, alanla ilgili çeşitli çalışmalar ortaya konulmuştur.²⁹ Ahmet Temir (1912-2003), Osman Nedim Tuna (1923-2001), Talat Tekin ve Tuncer Gülensoy yaptıkları çalışmalarla alana katkıda bulunmuşlardır. Ahmet Temir'in konuyla ilgili ilk ve önemli çalışmalarından biri, Erich Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp Türkçeye çevirdiği *Moğolların Gizli Tarihi* (Temir 1948) adlı eserdir. Onun 1955 yılında DTCF Dergisinde yayımlanan "*Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler*" başlıklı makalesi ise Moğolca hakkında bilgiler vermesi ve Türkçeye

²⁹ Altayistik ile ilgili son yıllara kadar ülkemizde yapılmış çalışmaların pek çoğunu Bülent Gül tarafından hazırlanan "*Türkiye'de Altayistik Alanında Yapılan Çalışmaların Açıklamalı Kaynakçası Üzerine Bir Deneme*" başlıklı yazıda topluca görmek mümkündür (Gül 1999: 119-172).

Moğolcanın karşılaştırılmasının yapılması bakımından önemli bir çalışmadır. Temir, bu çalışmasında Türkçe ile Moğolcanın birbiriyle akraba olup olmadığı sorusuna o günün şartlarında bir cevap vermenin mümkün olmadığını belirtmiş, bahsi geçen dillere ait lehçelerin karşılaştırmalı gramerlerinin hazırlanmasının amaca hizmet edeceğini düşünmüştür (Temir 1955: 4). Temir'in yazdığı "*Ural-Altay Dilleri Teorisi*" de Türk Dünyası El Kitabı'nda yayımlanmıştır (İlk baskı: 1976). Temir'in bir başka önemli çalışması da "*Uygurca kalıtı ve Altay Dillerindeki ka- Zamiri Hakkında*" adını taşımakta olup, 1945'te Beşinci Türk Dili Kurultayı'nda sunulmuştur. Temir, son çalışmalarından birinde Türkçe-Moğolca ilişkileri için şunları söylemiştir: "Türkçe ile Moğolcayı karıştırmayalım diyen Türkologların gözünden kaçan bir şey vardır. O da iki dilin zaten karışmış olduğudur." (Temir 1994: 295).

Osman Nedim Tuna da konuya ilgi duyan bilim adamlarımızdandır. Onun "*Altay Dilleri Teorisi*" adlı çalışması, Türk Dünyası El Kitabı'nda yayımlanmıştır. Çalışmasında, ilginç istatistiki bilgiler de veren Tuna'nın konuyla ilgili diğer önemli çalışmaları, Türkiyat Mecmuası'nın 17. ve 18. sayılarında yayımlanan "*Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler*" başlıklarını taşıyan makaleleridir. Tuna bu çalışmalarında, Osmanlıcada geçen Moğolca kelimeler ve bu kelimelerin ait oldukları Moğol dili ve devreleri hakkında bilgiler de vermiştir.

Ülkemizde konuyla ilgili en fazla yayın yapanların başında Talat Tekin gelmektedir. Onun Altayistik ile ilgili çalışmaları bir kitap hacmine ulaşmış ve 2003 yılında öğrencileri Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından bir kitapta toplanmıştır.³⁰ Tekin, Ramstedt ve Poppe'nin fikirlerine büyük ölçüde sadık kalmış, yeni örneklerle onların çalışmalarını geliştirmiştir. Onun özellikle zetasizm/rotasizm ve sigmatizm/lambdaisizm ile ilgili kaleme aldığı yazılar, alana önemli katkılar yapmıştır. Tekin, bu konuda Alman Doerfer'le zaman zaman bazı tartışmalara da girmiştir. Tekin'in Türk Dünyası El Kitabı'nın 1976'daki ilk baskısında yer alan;

³⁰ Talat Tekin, Makaleler I, Altayistik (Yayıma hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara 2003.

fakat sonraki baskılarda bulunmayan “*Altay Dilleri Teorisi*” adlı çalışması ise Poppe’nin 1965’teki çalışmasının Türkçeye âdeta bir çevirisi niteliğindedir.

Ahmet Temir’in öğrencisi Tuncer Gülensoy da doktora teziyle birlikte meseleyle ilgilenmeye başlamış ve bugüne kadar yazdığı çeşitli makalelerle alana katkılar sağlamıştır.³¹ Onun “*Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar*”, (TDAY Belleten 1973-1974), “*Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’deki Moğolca Kelimeler Üzerine*” (TKA C. XXII/1-2, 1984) ve “*Göktürk Anıtlarının Altayistik Açısından Değerlendirilmesi*” (TDAY Belleten 1990) başlıklı çalışmaları, konuyla ilgili önemli makalelerinden bazılarıdır. Gülensoy, “*Doğu Anadolu Ağzlarında Görülen Bazı Fonetik ve Morfolojik Özelliklerin Altayistik Açısından Değerlendirilmesi*” gibi çalışmalarıyla (Gülensoy 1991: 109-113) meseleye ilginç yaklaşımlar da getirmiştir.³²

Emine Ceylan, Çuvaşçanın fonolojisi ve morfolojisi³³ üzerine hazırladığı iki kitapta Altay dilleri ve Türk lehçeleri içinde farklı bir konuma sahip olan Çuvaşçayı ele almıştır. Onun, 1997 yılında TDK yayınları arasından çıkan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* adlı çalışması, özellikle rotasizm/zetasizm ve lamdasizm/sigmatizm konularına değindiği sayfalarında (Ceylan 1997: 114-140) bir zenginlik arz eder.

³¹ Gülensoy, yazdığı makalelerin yanı sıra “*ZDMG’de Türkoloji ve Mongolistikle İlgili Makaleler Bibliyografyası 1847-1968*” (Gülensoy 1977: 157-170). gibi bibliyografyaları ve “*Mongolian Studies in Turkey*” (1992: 155-158) gibi değerlendirme çalışmalarıyla da alana katkılar sağlamıştır.

³² Tuncer Gülensoy için hazırlanan armağan kitapta yer alan ve Burhan Abay tarafından kaleme alınan “*Kürtçe ile Altay Dilleri Arasındaki Bazı Kelime ve Ses Denklikleri Üzerine Bir Deneme*” başlıklı çalışma da ülkemizde konuyla ilgili yapılmış ve meseleyi bir başka açıdan değerlendiren ilgi çekici yayınlardan biridir. Abay, bu kısa çalışmada özellikle Kürtçe ve Altay dillerinden l~ş ve r~z denklikleri için örnekler göstermeyi tercih etmiştir. (Abay 1995: 285-288). Yine aynı armağanda yer alan ve Osman Özer tarafından yazılan “*Ana Altayca ve Çuvaşça ile Zazaca Arasındaki Dil Benzerlikleri Üzerine Bir Deneme*” adlı makale de aynı açılardan dikkate değer bir çalışmadır. Bu çalışmada Zazacaya hem kelime başı p/h meselesi yönünden yaklaşılmış hem de Zazaca ile Çuvaşça arasındaki ortak sözler Paasonen’in sözlüğü vasıtasıyla gösterilmeye çalışılmıştır (Özer 1995: 289-298). Özer, 1999 tarihli “*Anadolu Ağzlarının Altayistik Açısından Değerlendirilmesi*” başlıklı çalışmasında ise Zazacanın, Türkçenin Çuvaş lehçesinden ayrılmış bir dal olduğu görüşünü savunmuş; Zazaca ile Çuvaşça arasındaki ortak sözleri, bir önceki çalışmasında olduğu gibi, Paasonen’in sözlüğünden tespit ettiği kelimeler vasıtasıyla göstermeye çalışmıştır (Özer 1999: 107-123).

³³ *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji* adlı eser, Emine Yılmaz adıyla çıkmıştır (2002b).

Altay dilleri teorisi, ülkemizde son olarak Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından yazılmıştır. Araştırmacılar, *Türkler* ansiklopedisinin I. cildinde yayımlanan “*Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi*” adlı yazılarında Altay dilleri teorisinin hikâyesini kısaca özetlemişlerdir (Yılmaz-Demir 2002: 394-401).

Altayistik sahasına Moğol bilim adamlarının katkılarına gelince; Moğol araştırmacılar, daha çok Moğol dili tarihi, Moğolcanın bazı gramer özellikleri ve Moğolcanın Mançu-Tunguzcayla ilgisi üzerinde durmuşlardır. Moğol araştırmacıların yaptıkları çalışmalar, V. Tövşintögs’ün hazırladığı *Hel Şincileiyn Büteeliyn Hamzüy* (Nomzüy) (Dil Bilim Çalışmaları Bibliyografyası) ve Z.Ganbold tarafından hazırlanan *Mongol Hel Sudlaaçid* (Moğol Dil Bilimcileri) adlı eserlerde toplu olarak görülebilmektedir. Bu eserlerden birincisi Ulanbator’da 2001 yılında yayımlanmıştır ve 1971-2001 yılları arasında yapılan çalışmaların bir bibliyografya denemesidir. İkincisi de yine Ulanbator’da 2003 yılında yayımlanmıştır. Bu eserlerden anlaşıldığına göre Moğol araştırmacılar Altay dilleri üzerinde pek fazla durmamışlardır. Bununla birlikte Moğolcanın Türkçe ile benzerlikleri üzerinde yazılmış makaleler de yok değildir.

Ünlü Moğol gramercileri arasında Ş. Luvsanbandan (1910-1983), D. Otgunsüren (1946-1999), M. Bazarragçaa (d.1945), Ts. Önörbayan (d. 1949), B. Pürev-Oçir (d. 1947), C. Sancaa (d. 1948), Ts. Şagdarsüren (d. 1944), Ş. Çoymaa ve D. Tömörtogoo (d. 1938) gibi isimler yer almaktadır (Bayansan-Odontör 1995: 118-120; Ganbold 2003). Bu isimlerden özellikle D. Tömörtogoo ve Ts. Önörbayan’ın Altay dilleriyle ilgili çalışmaları dikkate değerdir. Tespitlerimize göre, Moğolcanın Altay dilleri ile ilgisi üzerinde Moğol araştırmacılarından ilk defa, 1978 yılında yazdığı “*Altay Hel ba Mongol Hel*” (Altay Dili ve Moğolca) adlı çalışmayla D.Tömörtogoo durmuştur. O, bu çalışmasında, önce Altay dilinin tarihi üzerinde durmuş, sonra da Altay dilleri tarihinin bazı tartışmalı problemlerine değinmiştir (Tömörtogoo 2002a: 1-21). Tömörtogoo, yazdığı diğer makalelerde de Moğol dili tarihi ve Moğolcanın meseleleri üzerinde durmuştur. Onun makaleleri, 2002 yılında *Mongol Helşincileliyrn Onol, Tüühiyn Asuudalnuud* (Moğol Dil Biliminin Teorisi ve Tarihinin Problemleri) adlı bir eserde toplanmış ve Ulanbator’da yayımlanmıştır.

Tömörtogoo, altı bölümden oluşan eserinde Gizli Tarih'ten Moğol yazısının özelliklerine, Moğolcanın zamirlerinden sayı sistemine kadar pek çok konuyu ele almış ve incelemiştir.

Ts. Önörbayan da bazı makale ve bildirilerinde Türkçe ile Moğolcayı karşılaştırarak çeşitli gramer konuları üzerinde durmuştur. Onun Altay dillerindeki organ isimlerinin yapısı ile ilgili çalışması önemlidir. Önörbayan'ın ilgili çalışmaları şunlardır:

Makale:

“Altayn Töröl Helnüüdiyn Hüniy erhtniy neriyn bütets”, (Altay Dillerindeki İnsan Organ İsimlerinin Yapısı) Mongol Sudlalın Çuulgan 1999.

“L.Ligeti Mongol-Türeg helniy Har'tsaa (Çeviri)”, (Türk Moğol Dil İlişkisi) Mongol Hel Şinçel UBİS-iyn Mongol Helniy Tenhem, 1999.

Bildiri:

“Türeg-Mongol Helniy üg büteeh dagavrın tuhay”, (Türk Moğol Dillerindeki Yapım Ekleri Hakkında) UBDS iyn bağşnarın EŞ.iyn бага hural, 1976.

“Mongol-Türeg Helniy üg büteeh dagavrıg Har'tsuulan Sudlah argazüyn zarim asuudald”, (Türk Moğol Dillerindeki Yapım Eklerini Mukayeseli Araştırma Yöntemiyle İlgili Bazı Problemler) UB-t bolson OUME-iyn Ü I hurald tav'san iltgel, 14.08.1992.

“Altay Töröl Helnüüdiy Hüniy Erhtniy Neriyn har'tsulsan Sudlal”, (Altay Dillerindeki İnsan Organ İsimlerinin Mukayeseli Araştırması) 1997 onı UBİS-iyn bağş narın erdem.

Moğolistan Millî Üniversitesi öğretim üyelerinden Ş. Çoymaa'nın çalışmaları ise daha çok Eski Moğol yazısı ve Eski Moğolca üzerinedir. Onun, Altay dillerindeki gi- (ki-) köküyle ilgili makalesi önemlidir (“*Altay helniy gi- (ki-) yazguurt ügiyn tuhay*” Altay Dillerinde gi- (ki-) Köküyle Başlayan Kelimeler Hakkında), Mongol Sudlalın Ögüüllüüd, s. 249-255, Ulaanbaatar 2003). Çoymaa, burada Türk, Moğol, Mançu-Tunguz ve Kore dillerinden bu kökle ilgili örnekler vermiştir.

T. Nyamgerel, “*Mongol, Türeg helniy tavan medrehüyn nerşil*” (Türkçe ve Moğolcada Beş Duyu Organı ile İlgili Terimler) (Mongol Sudlal, Bot’ 22 (227), s. 21-24, 2004) adlı çalışmasında Moğolca ve Türkçedeki beş duyu isimleri üzerinde durmuştur.

Çoymaa’nın öğrencilerinden olan genç araştırmacı S. Bathışig, “*Mongol, Türeg, Manc helniy urag törliyn zarim neriyn tuhay*” (Türkçe, Moğolca ve Mançucada Bazı Akrabalık İsimleri Hakkında) (Mongol Sudlal, Bot’ 21 (220), s. 74-81, 2003) çalışmasıyla Moğolca, Türkçe ve Mançucadaki bazı akrabalık isimlerini incelemiştir.

G. Tuyaa’nın çalışması ise (“*Altay helniy ügiyn ehniy f>p>h>Ø-in ul möriyg orçin tsagiyn mongol helnees survalcilsan n*’”, (Altay Dilindeki Kelime Başı f>p>h>Ø ‘nin Modern Moğolcadaki İzleri) Altaica, No: 1, Ulaanbaatar 2001, x. 70-108) fonetik bir inceleme olup, f>p>h>Ø gelişmesi üzerinde durulmuştur.

Moğolistan’da konuyla ilgili yapılan son çalışmalardan biri de L. Bold’un yazdığı “*Türeg, Mongol Helniy Toonu Neriyn Ayn Har’tsaanı Asuudald*” (Türkçe ve Moğolcada Sayı Kategorisi İlişkilerinin (Denkliğinin) Problemleri) adlı makaledir. Bold, 2003 yılında *Mongol Sudlalın Erdem Şincilgeeniy Biçig* adlı dergide yayımlanan çalışmasında Türkçe ve Moğolcada sayı isimleri üzerinde durmuştur (Bold 2003: 36-46).

Moğol dil biliminin önemli isimlerinden olan Ts. Şagdarsüren de “*Mongol Helniy ‘qoyar/jirim’ Gedeg Toonu Neriyg Möşgisön n*’” (Moğolcadaki ‘qoyar/jirim’ (iki/çift) Sayısı Hakkında) adlı makalesinde Moğolcadaki iki ve yirmi sayısı üzerinde durmuştur. Şagdarsüren’in çalışması, 2003 yılında *Acta Mongolica* dergisinde yayımlanmıştır.

Moğolistan Kazaklarından Bazılhan’ın 1984’te yayımlanan *Mongol-Kazak Tol’* (Moğolca-Kazakça Sözlük) adlı eseri de bu noktada yer verilmesi gereken

çalışmalardandır. Eserin sonunda yer alan küçük hacimli gramer (s. 807-883), sözlüğü daha da değerli kılmıştır.

Altay dilleri ile ilgili son çalışmalardan biri de “*Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” (Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü) adlı eserdir. Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak tarafından hazırlanan 3 ciltlik bu büyük eserde 2800 civarında kelimenin etimolojisi yapılmıştır. Eserin ilk cildinde “Altay Dillerinde Diller Arası Ödünçlemeler Sorunu”, “Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi”, “Altay Alt Gruplarının Tarihî ve Karşılaştırmalı Ses Bilgisi” ve “Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Morfolojisinin Birimleri” gibi başlıklar yer almaktadır. Eserin son cildi ise indeks şeklinde tertip edilmiştir.³⁴

Altay dilleri üzerindeki araştırmalar, bugün de bütün hızıyla sürmektedir. Teknolojinin gelişmesi, imkânların artması, araştırma ve incelemelerin sayısını çoğaltmıştır. Konuyla ilgili çeşitli toplantılar da düzenlenmektedir. 1958 yılından beri “Permanent International Altaic Conference (PIAC)” adı altında her yıl yapılan konferanslar, her dönem farklı bir ülkede düzenlenmektedir. Bu toplantılardan ilki Almanya’nın Mainz şehrinde yapılmıştır. 16. Konferans 1973’te, 46. konferans da 2003 yılında Ankara’da yapılmıştır. Bu toplantıların 49. su 2006 yılında Berlin’de tertip edilmiştir. Toplantıların Genel Sekreterlik görevi Indiana Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Denis Sinor tarafından yapılmaktadır.

---

³⁴ Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, Türk Dili dergisinin Nisan 2005 sayısında eseri tanıtıcı bir yazı kaleme almıştır (Gözaydın 2005: 363-368).